

•

Dîroka mesopotamya

Abdusamet Yîgît

weşanên

.
. .
. .
. .

Dîroka mesopotamya/Abdusamet yigit
@Abdusamet yigit

2020-Almanya-Berlin

.
ISBN 928-4-940906-35-2

Pêşgotin:

Mesopotamiya wê nave pêvajoyek demdirêj a ku wê pêvajoyên jîyanê ên berî demên şariştaniyê û yên piştî pêşketina şariştaniyê wê hilde li nava xwe bê. Di wê çerçoveyê de nivîsana dîroka mesopotamiya wê, bi gelek aliyan re wê pêwîstî fahmkirina wê bide kirin.

Weke şewayê min ên nivîsandina dîroka mesopotamiya di serî de çavkaniyên min wê di serî de wê, jîyane civakên esasî ên herêmê ên weke kurd, asûr û hwd ên herêmê bin. Bi wê re wê, di dewama wê de wê, weke aliyekê giring wê, bermehiyên erkolojîkî jî wê li berçav wê werina derbaskirin. Ew jî cih bi cih wê, werina destnîşandin di hundirê nivîsandinê de.

Dîroka mesopotamiya wê, di serî de wê weke dîrokek pêşketina jîyane civakê bê. Ber vê yekê wê pêvajoyên pêşketina civakê wê, di serî de wê mirov çawa wan fahmbikê û werênê ser ziman wê, giring bê. Heta roja me wê, gelek lêkolîn wê li ser mesopotamiya wê werina kirin. Di gelek jî wan de wê, dem bi dem wê bi jî hevdû qût wê werina dîtîn ku ew hatina hildan li dest. Yan jî wê gelek nivîsên bi pirtûkî ên li ser mesopotamiya wê, ji destpêkê heta dawî bi awayekê di nerînek bişavtiner de ku ew dihê derbaskirin û wê di wê de wê nave xalkên herêmê ên ku ew dîrok jînkirina wê newina ser ziman. Ev jî wê, weke aliyna ku wê pêşîya dîtina rastiyê bigirin ku mirov bi awayekê rast fahmbikê bê.

Di wê çerçoveyê de wê, gelek beşên ku wê di vê lêkolînê de bi pêvajoyên şariştaniyê re ku wê, bi demên ku ew bi jîyane baweriyê dihên ser ziman min, ber ku ew di lêkolîna xwe ya bi nave “mitolojiya sumer” de hanîbûn ser ziman li vir min zêde cih neda wan. Di dewama hevdû de wê herdû lêkolîn wê bi serekeyî wê hevdû temem bikin.

Di hundirê pirtûkê de wê bi serekeyî demên wê werina ser ziman. Di wê çerçoveyê de ew dem bi sere xwe jî gelek aliyan ve dikarin wer ziman. Her ku dem têve diçe û kifşkirinên nû jî dibin pêşketinên bi me didina nivîsandin. Nivîsandina vê lêkolînê min destpêka di sale 2017an de dabûbû destpêkirin.

Pêşketinên ku wê weke bi kifşkirinên li çolên sahara ku wê bi erkologên weke Nick Brooks û **Joanne Clarke** ji *universîteya bakûrê anglia* ku wê werina kirin wê di wê çerçoveya fahmkirina mirov a herêmê de wê hinekî asoya mirov karibê dûrtir di nava dîrokê de bibê. Di

aslê xwe de wê dema ku mirov li demên pêşketina weke ya çanda Ubeydê û hwd dihizirê wê ew asoya ku mirov ji wê digirê wê, bi xwe re wê temenekê fahmkirinê ku wê destek bikê jî wê bide mirov. Di wê warê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Pêvajoyên şariştaniyên sumer wê, di serî de wê ji aliyekê ve wê weke ku wê dihê nivîsandin wê pirr ji hevdû weke bêalaqa wê werina nivîsandin. Minaq têkiliya gûtî, qasîtt, hûrî û mîtanîyan wê bi hevdû re danîna wê hema bêja mirov nikarê zêde di ti 'lêkolînên' ku ew hatina kirin de bibînê. Wekî din mirov dikarê heman rengê wê ji gelek aliyên din ve jî wê werênê ser ziman. Di wê lêkolînê de min heta demên kevnera dîroka mesopotamiya hanî. Lê di aslê xwe de di zane min de pêwîstiya têkiliya wê bi pêşketina civakî a roja me li kurdistanê ku ew çendî hatibê tûnekirin jî ji gelek aliyan ve bi wê ve were danîn û di dewama wê de hanîna li ser ziman wê gelek rastiyan bi me bide fahmkirin. Ev jî bi serê xwe dikarê weke mijara lêkolînekê were dîtîn û bê hildan li dest.

Dîroka herêmê zêde ne hatiya nivîsandin. Hê jî gelek aliyên wê di bin tariyê de na. Wê dema ku min ev lêkolîn da destpêkirin wê weke aliyekê wê civaketiya li kurdistanê wê weke temenekê giring ê çavkaniya wê lêkolînê bê. Gelek xosletên jîyanî ku min di fahmkirina dema çanda Ubeyd û tel-xalef de kifşkir hê jî wê, hê jî wê di nava civake kurd li herêmê wê werina jîyankirin. Bi teybetî herêmên botanê, serhadê, rojavayê kurdistanê, başûr û rojhilatê kurdistanê wê di wê çerçoveyê de wê gelek çavkaniyên giring ên zindî jî wê di roja me de wê bi xwe re wê biafirênin.

Bo awayekê rast fahmkirin û şîroveyek rast a bi dîrokê re wê pêwîstî kifşkirina destpêkê rast wê hebê. Di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê ser ziman. Di wê şêwayê de wê rêbaz wê di nivîsandinê de wê weke aliyekê giring wê bi nivîsandina dîrokê re wê derkeve li pêş.

Dîroka herêmê wê di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê dema ku mirov bi çavkaniyên wê yên zindî ên civakî ên roja me re wê li wê dihizirê wê di aslê xwe de wê weke ku mirov kifşdikê wê gelek aliyan jî wê bi xwe re wê bide nîşandin. Berî wê nivîsandinê wê weke întibayekê ku wê were ser ziman ku 'mesopotamiya tenê di nava rûpelên dîrokê de dijî' ku ew dihat ser ziman ku min ev xabat tememkir di çerçoveya fahmkirina bi wê çavkaniya zindî re ew nerîna min gûharî. Min dît ku wê hê gelek aliyên

wê li herêmê wê bi hebûna xwe re wê bi pêşketinên civakî re wê jîyane xwe wê bidina domandin. Tenê hewceyî bi wê heya ku mirov wê di serî de wê, fahmbikê. Pêvajoyên demên berê çawa bûyîn, pêşketina û rûdana, ji çavkaniyên erkolojîkî mirov dikarê wan fahmbikê. Ew wê di derbarê wê de bin. Lê ya roja me wê, yan jî ku mirov bêjê mesopotamiya roja me ku ew bi gîyane wê re ew were kifşkirin wê hingê wê rastîya wê were dîtin.

Dîroka herêmê di serî de wê mirov dikarê wê bi wê re wê bêjê ku wê hê jî wê bi awayekê rast li ser temenê wê û li gorî gîyane wê nêzîkbûn li wê nayê kirin. Nêzîkatîyênbi zanebûnî şaş ku ew li wê dihên kirin wê ne tenê dîrokê vajî dikin wê, ne tenê bo vajî nişandina dîroka herêmê bê. Wekî din wê weke bi armanca çêkirina temenê metingerîya li ser sere mesopotamiya jî wê mirov dikarê ji gelek aliyan ve wê hilde li dest.

Di çerçoveyek rast de pêwîstîya rast fahmkirin, rast nêzîkbûn û rast hildana li dest a dîroka herêmê bi giştîya herêmê re wê hebê. Di wê çerçoveyê de ji hemû darazên pêşkifşkirî dûr ku mirov wê hilde li dest û wê fahmbikê wê çêtirin wê mirov wê bi gîyane mesopotamiya bigihijê fahmkirinaka rast.

Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dive ku wê werênê ser ziman ku wê fahmkirina mesopotamiya wê, di serî de wê, di wê çerçoveyê de wê, rewşên roja me ên serdestîyê ku ew werina esasgirtin û dîroka wê were nivîsandin wê ne tenê weke ne rast nivîsandinekê wê bimênê wê bi wê re wê weke aliyekê xirab û bi nîyetek xirab nêzîkbûyîna li dîrokê jî bê. Di serî de wê weke aliyekê giring wê di wê çerçoveyê de wê mirov dive ku wê kifşbikê û wê werên ser ziman.

Mesopotamiya wê, weke pêvajoyîna pêşketina jîyane civakî û şariştanî hem bi hevdû re û hem jî ji hevdû cûda hê jî wê ji gelek aliyan ve wê li bendî rast fahmkirina xwe ya ji aliyê mirov ve bin. Di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Dîroka mesopotamiya wê, temenê pêşketina pêvajoyên mirovatîyê ê heta roja me jî bê. Wê, di wê çerçoveyê de wê werênê li ser ziman.

Abdusamet Yigit

Destpêk: mesopotamiya

Destpêka pêvajoyên pêşketina li msesopotamiya ku mirov wê hinekî li ser wê bihizirê wê mirov bi wê re wê pêvajoyek dîrokî a pirr zêde kevn wê rastî wê were. Dîroka mesopotamiya wê, di nava xwe de wê, destpêkên pêvajoyên pêşketinên şariştanî ên ku wê bibin wê bihawênê. Wê, di wê çerçoveyê de wê, herêm wê, weke herêmek ku wê pêşî ji jîyanê re wê vebê û temenê jîyanê wê bi afirênê bê. Dîroka herêmên mesopotamiya wê di roja me de wê, ya ku ew î ro dihê zanîn wê, li hemberî ya ku ew nayê zanîn wê, weke dilopek av ji deryekekê bê. Dîroka mesopotamiya wê, di wê çerçoveyê de wê, kevn wê herê, Heta roja me wê, kifşkirinên ku wê li herêmê û li dora herêmê wê bînin kirin wê hertimî wê çerçoveyên fahmkirinê ên nûtirin wê bi xwe re wê bide afirandin. Herî dawî lêkolînên bi ardkolanê ên weke Nick Brooks û Joanne Clarke ji *universîteya bakûrê anglia* ku wan li çolên sahara ku wê weke çolên kumê wê werina zanîn wê, bide nîşandin ku wê di demên berê de wê, li wan herêman wê, nîşanaka şariştaniyên ku ew li wan ava wê hebin. Ev nûçe bi serê xwe jî dikarê gelek fahmkirin û gûharînan di derbarê fahmkirinên me yê di derbarê dîroka herêmê de bide çêkirin.

Di warê fahmkirina dîroka herêmê de wê, di wê çerçoveyê de wê, ev herêmên weke herêmên çolê ên ji kumê wê berê jî wê dema ku mirov hinekî li wan dihizirê wê weke herêma ku mirov dikarê bi wan re pêvajoyîna fahmkirinê pêşbixê. Di wê çerçoveyê de em wusa xiyalbikin û bihizirin ku ew berî demên sumer û hwd li wan demna şariştanî hatina jîyankirin ku em fahmbikin wê, di wê çerçoveyê de wê, di derbarê pêşketinên me yê di derbarê sumer de jî wê, gûharînan wê werênê. Di wê çerçoveyê de wê heta roja me jî wê, sumer wê weke destpêka şariştaniyê wê were zanîn. Lê di wê çerçoveyê de wê, ev di nava jîyane me û asta zanîna me ya heta î ro de wê ew wê wusa bê. Bêgûman wê herêmên ber diclê û firatê wê, giring bin. Wê ev herêm wê axa wê ya dewlemend wê hertimî wê teybetîyek wê ya giştî û giring ku mirov wê weke temen wê hilde li dest wê hebê. Pêşketina çanda ubeyd û tel-xalef-

hasûna wê, di wê çerçoveyê de wê, weke aliyekê ku mirov wê di dewama wê de wê nbi pêvajoyên şaristaniyê re fahmbikê bê.

Di wê çerçoveyê de wê nîşanakên erkolojîkî ên ardolanê wê li herêmê wê bidina nîşandin ku wê pêvajoyên jîyane bicihbûyî wê li herêmê wê kevn herin. Lê heta roja me jî çendî ku wê kifşkirin wê bên kirin wê, bi wan re wê were dîtin û kifşkirin ku wê, hê zêdetir kevntir diçê. Heta nûha kifşkirinên ku hatina kirin wê di wê çerçoveyê de wê, hertimî wê dîrokkirina dîroka herêmê wê kevntir bibê. Di wê çerçoveyê de çavkaniyên li 'xirabreşkê, şikefta hasûna, şikefta Hêlêrê, warka, tel-uqairê, girêhacîyan û hwd wê weke deverkna ku mirov dikarê bi çavkaniyên wan re wê kevntir bibê bê. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, dîroka herêmê a şariştaniyê a demên sumer wê, dîrokkirina wê zêde ne zelalbûyîna wê, ji aliyekê din ve jî wê ew jî wê weke aliyekê ku mirov wê dikarê wê, di wê warê de wê weke fektorekê wê hilde li dest û wê werênê li ser ziman.

Di aslê xwe de wê herêmên kurdistanê ji ber çemê urmîyê, heta diclê û firatê wê, cih bi cih wê, deverên ku wê weke deverên niştecihî ku wê mirov dikarê werênê li ser ziman bin wê bibin. Wê di wê çerçoveyê de wê weke ku wê di roja me de wê were şîrovekirin çanda Ubeyd a li başûr û ya tel-xalef-hasûna li bakûr wê werê ser ziman wê di wê çerçoveyê de wê, çendî ku wê bi wê rengê bi gotin wê ji hevdû wê li ser herêman re wê were çûdakirin wê ev cûdakirin kesekê ku ew li pêşketina herêmê û dîroka wê waqîf bê wê bizanibê ku wê ev wê zêde ti farq wê di nava wan de wê nebê. Lê bi demê re wê hinekî mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Destpêka pêşketina herêmê mirov diakrê wê di serî de bi pêşketina herêmê re wê di serî de wê ji demên neolotîkî ên ku ew li herêmê wê werina jîyankirin ji wan mirov dikarê werênê li ser ziman- Hinekî min dîroka demên neolotîkê ên li herêmê di lêkolîna xwe ya bi navê "*dîroka bûyîna mirov, demên neolotîkê û pêvajoyên pêşketina demên şariştaniyê*" de wê hinekî hanî li ser ziman. Lê ji wê demê û heta vê demê pêşketin û kifşkirinên ku ew bûna wê, bide nîşandin ku wê hinek li wan zanînan ku ew were zêdetir kirin wê pêşkeve. Di serî de wê weke aliyekê din wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê demên neolotîkê ên li herêmê wê destpêkên herêmê wê temenê wê di xwe de wê biahawênê. Herêmên kurdistanê wê weke herêmna neolotîkî ên li giştîya herêmê jî ku wê xwe di demên berê ên xwe de wê bikê navend jî bê. Wê, ev jî wê bi wê û pêşketina wê re wê werê dîtin. Kifşkirinên li girêhacîyan, şikefta hasûna

û xirabreşkê wê di wê çerçoveyê de wê dîroka nivîsandî a di derbarê herêmê de wê bi pêvajoyên wê yên pêşketinê re wê nimînêrbîn ku ew zêdetirkî kevtir bibê. Bawergeha ku ew li xirabreşkê hat dîtî wê di aslê xwe de wê, dîrokkirina wê ya li dora duwanzdeh-hezar sal berê ku wê were kirin wê ev dîrok wê li gorî wê dîrokkirinên me yên îro ên ku ew bi nivîsandina dîrokê re wê werina kirin wê heta destpêka demên mezolitîkê wê herê bê. Wê demê ev dîrok wê bi wê re wê zêdetirî wê karibê kevtir were birin. Di wê çerçoveyê de wê kifşkirinên li sahara ku ew hatin kirin û yên ku ew werina kirin jî wê di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê din ê temenî bo dîroka herêmê û nivîsandina wê ya jinûve jî wê weke aliyna giring ku mirov dikarê fahmbikê bê.

Di wê çerçoveyê de wê, mirov dikarê wê di serî de wê fahmbikê wê, dîroka herêmê wê, di wê çerçoveyê de wê, dema ku wê were bahskirin jî wê weke dîroka civakna ku ew bi axê ve girêdayî ku ew dijîn wê were ser ziman û çendî ku ew ne şaş jî bê lê wê pêşketinên ku ew bi çanda hasûna û tel-xalafê re ku wê werina kifşkirin û wê bi dîrokkirinên nû ên ku ew dibin re wê, di wê çerçoveyê de wê zêdetirî wê temenê fahmkirinên din jî wê biafirênê. Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê di sserî de wê werênê li ser ziman.

Mesopotamiya dîroka wê ya komî û civakî wê, pêvajoyên wê yên ku ew bahsa bi dîrokkirina wan dikin wê pêvajoyên ku wê di demên ku wê nivîsandin hat kifşkirin û pêşxistin û pêşketinên ku ew bi wê hatina ser ziman ên bi mîtolojikî û ankû wekî din bin wê bi wan re wê were ser ziman. Lê li vir wê mirov dikarê wê weke aliyekê din wê di serî de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê dîroka herêmê wê di wê çerçoveyê de wê pêvajoyên şariştaniyê ên ku ew bi gotina 'sumer' re bahsa wê diikin wê bi hezaran salan bê. Di wê çerçoveyê de wê, di çerçoveya pêvajoyên pêşketinên şariştanî ên di nava wan deman de wê zêde wê agahiya me jî wan nebê. Di wê çerçoveyê de mîtolojiya sumer wê bi awayekê aqilzanî ku mirov hinekî li ser wê dihezirê wê mirov dikarê hinek awayên pêşketinê jî wan têbigihê. Lê ew jî wê di nava herîkîna demî de wê weke tîgîna bîdem û zêde bidemkirinên wan bi zankirinê ku wê çendî wê werina kirin jî wê zêde ne dîyar bê. Di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê din wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê fahmkirina sumerîyan wê dema ku mirov bi mîtolojiyê jî li wê bihezirê wê weke ya dema mîtolojiya demên hemdem a demên girêkê ku wê bi felsefeyê wê pêşkeve wê di reng û awayê de wê pêşkeve bê. Ev

jî wê tîgînê bi me re dide çêkirin ku wê berî wan demên sumerîyan wê pêvajoyîna dirêj ên şariştanî wê bîn jîyandin.

Di nava çanda mîtolojiyê û jîyanî a sumeran de wê du ali wê weke ku mirov bi mîtolojiya wan re dibînê wê hertimê wê bi hevdu re di nava dijberî û pêşbaziyeke a bi hevdu re bin. Yek wê weke ku mirov wê dikare wê fahmbike wê li ser temenê wê li ser bermehiyên demên neolotikê û bi bandûr û rengê wê re wê xwe bide nîşandin wê di awayekê de wê weke çanda zayendî a dayiksaleriyê bê. Wê di mîtolojiya sumer de wê Înanna û ankû pêşîyên wê di wê çerçoveyê de wê mirov diikare werênê ser ziman. Lillith wê weke çanda wê ya berî demên Înanna wê werênê ser ziman bê. Di derbare çanda Lillith de em zêde ne xwediyê agahiyek zêde mazin in. Ya ku wê di nava mîtolojiya sumer de wê bi lenetkirina wê û hwd re wê were ser ziman re bi sînor em dizanin.

Weki din wê mirov dikare wê werênê li ser ziman ku wê demên neolotikê wê di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê giring ê temenê pêşveçûnên şariştaniyên demên sumeran jî wê biafirênê. Li pîraniya herêmên kurdistanê ên herêma botanê heta ber çemê urmiyê û ji wir heta berdiclê û firatê wê li wan wê mirov wê rastî gundên neolotikê û nîşanên wê werê. Di wê rengê de wê li gelek deverên wê mirov wê rastî çanda dema neolotikê wê werê. Herêmên ber çiyayê araratê jî wê di wê çerçoveyê de wê heta bigihîje herêmên qaxizmanê û hwd wê mirov dikare bibîrbike û werênê ser ziman.

Bo ku mirov hinekî rewşa baş fahmbike mirov divê ku pêvajoyên neolotikê ên li nava sêkika çemê urmiyê, diclê û firatê de baş fahmbike. We demê mirov wê karibê ser wê re pêvajoyên pêşketinên şariştanî ên li herêmê di dewama wê de baştirin fahmbike.

Pêvajoyên şariştaniyê wê, dema ku em ji nava tîgînên ku ew bi nivîskî ji demên sumerîyan mana heta roja me ku em li wan dinê em wê tîgîna çandê dema neolotikê baştirin wê dibînin. Li vir ez di dewama wê de divê ku wê di serî de wê weke nûqteyek giring wê li vir bînim li ser ziman ku wê weke şewayekê nivîsandina dîroka mesopotamîya jî ku wê di roja me de wê bijîn rewşa civake kurd, asûr û hwd ezê weke temenekê çavkanî ku ez esas bigirim bim. Di serî de wê çerçoveya pêşketina civake kurd wê, ji min re wê weke aliyekê giring ê ku ez di serî de wê li vir wê esas bigirim bê. Di dewama wê de ez divê ku wê werênima li ser ziman ku wê, pêşketinên civake kurd ku ew î ro jî bi xwe re dijî ku wê çendî ku wê hinekî hatibibina deformakirin jî lê wê ji gelek aliyên ve wê, nîşanaka

pêvajoyên demên neolitikê û piştre ên şariştaniyê wê bi awayeke pirr dîmenî wê bide nîşandin bi xwe re.

Dîroka mesopotamiya wê di serî de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring ê pêşketinên şariştanî wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Li herêmê wê pêşketinên ku ew dibin wê, di wê çerçoveyê de wê, bi mejuyê re wê xwediyê dîrokek pirr zêde kevn bin. Xalkên herêmê ên weke kurd, asûr, ermenî û hwd ku ew pirr zêde kevn in wê temenê wê pêşketina herêmê jî wê bi xwe re wê biafirênin. Di alsê xwe de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê pêşketina sumerîyan wê di wê çerçoveyê de wê, tevî gelek aliyên wê yên nedîyar jî wê bi xwe re wê dîmenekê baş di derbarê pêşketina herêmê de wê bi xwe re wê bide me.

Pêşketina sumerîyan bo ku mirov wê ji hev derxê di serî de pêvajoyên civakî ên weke bi demên neolitikê û hwd re ku wê berî wê bijîn wan di serî de fahmbikê. Li herêmê demografiyên aerdnigarî û civakî ên ku wê li herêmê wê dem bi dem wê bibin wê nehêlin ku herêm di ahenge xwe de bi awayekê rêkûpêk were ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, dîroka herêmê wê di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman.

Demên neolitikê wê, demna civaka seretayî a li herêmê ku wê bijîn bin. Li herêmên li dora wê, ên weke anatoliya wê piştî dawîya demên neolitikê wê ji weke herêmek ku wê mirov karibê bahsa jinûve pêşketinên li wê bikê bê. Piştre wê di dîmenekê de wê pêşketinên li wê herêmê wê di nava çiyayên toros û amanosan de wê, bên jîyankirin wê, weke demna piştî yên li herêmên ber diclê û firatê bin. Lê li herêmên anatoliya di demên bilindbûyîna avê û di bin avê de mayîn gelek herêmên ber bahra reş ên ku ew li wan jîyan hebû wê, temenê windahiyên şariştanî ên li herêmê jî bê. Di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê giring wê mirov dikarê wê werênê ser ziman.

Ji aliyekê din ve jî wê mesopotamiya wê di xate wê de pêşketinên ku ew dibin wê, bi awayekê weke ku em di demên sumerîyan ên destpêkê de dibînin wê di awayekê ahengî û di dewaama hevdû de ku wê bibin bin. Lê di demên piştre wê, weke ku em pêşketina bajar-welatan ên weke Larsa, eridû, nippur, Adaba, arapha, marî, kur, aratta, lagaş û hwd re dibînin wê, hin bi hin wê jîyanek bi şariştanî wê bi wan re wê pêşkeve. Çanda tel-xalaf ku wê di dewama pêşveçûnên ya çanda hasûnan de wê li bakûrê mesopotamiya wê bibin wê, di aslê xwe de wê, weke çandeka ku wê pirr piştre wê di dewama pêşketinên gûtî-hûrîyan de ku wê bibin. Li aliyê din jî wê, di wê demê de wê ev demek piştre a ku wê demên

bajarwelatan ku wê êdî wê hin bi hin wê dawî li wan wê were wê rastî wê demê wê were. Li aliyê din jî ku wê dîsa wê gûtî wê weke navend bin wê gûtî-qasîtan re wê heta ber zagrosan û ji wir jî heta herêmên ber bahra hurmuzê ku wê mirov dikarê bahsa wê bikê wê çanda Ubeyd wê, hin bi hin wê temenê wê biafirênin. Di wê çerçoveyê de wê, di nava wê pêvajoya wê ya pêşketinê de wê, çanda ubeyd wê weke çandaka ku wê zêdeyî wê di nava xwe de wê biaheng, û li rex pêşketinê bi pêşketinê çandiniyê û hwd re wê bi pêşketinê weke bi pêşketina teknikê û hwd re ku wê bandûra wê xwe bide nîşandin re wê were dîtîn. Di wê çerçoveyê de wê di nava wê de wê ev çand wê çerçoveya wê ya giştî wê giştîya herêmên kurdistanê heta ber bahra hurmuz û ji aliyê din ve jî heta ber bahra sipî wê bibê. Bandûra van herdû bahran wê di serî de wê mirov dikarê bi dîyarî di pêşketinê li herêmê de werênê li ser ziman. Lê di wê demê de wê çemên diclê-firatê ku wê weke bahrna mazin wê li herêmê wê pêşkevin wê mirov diakrê di serî de bi wan re weke aliyekê din ê giring werênê li ser ziman.

Demên pêvajoyên jîyanê ên zû ku wê li dora van herdû çeman wê biafirin wê çerçoveyek protîpî a jîyanî wê bi komî wê bi xwe re wê biafirênê. Ya ku wê bandûra wê li pêşketinê jîyane neolotikê a li herêmê û bi awayekê demdirêj li herêmê ku wê bijîn jî wê, di aslê xwe de wê ev rewş bê.

Demên neolotikê ên li kurdistanê wê ser du-hezar salan re wê bijî. Di serî de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê wê pêşketinê demên neolotikê ji nîşanakên wê yên ku wê di erkolojiyan wê li herêmên kurdistanê wê bîn kifşkirin re wê were dîtîn ku wê di awayekê civakî û nîşanakên pêşketinê şariştaniyê wê di zik wê de wê bîn û pêşkevin. Her wusa peykelên dayikên rûniştî ku wê weke ji demên neolotikê wê di wê çerçoveyê de wê têgînekê wê bidina me. Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê weke aliyekê din wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê çerçoveya fahmkirina jîyane neolotikê a li herêmê wê mirov dibînin ku wê weke ku wê çawa ku wê di demên peleolitikê de wê di nava jîyane komî de wê mirov wê hin bi hin wê amûrên destî wê çêbikê û wê bi wan re wê hin bi hin wê jîyane xwe wê xweş bikê wê bi wê re wê, di nava jîyane neolotikê de wê bi awayekê wê di wê de wê werê dîtîn. Di demên jîyane neolotikê de wê were dîtîn ku wê hin bi hin wê fêrî çêkirina malan wê mirov bibin. Wê wê bi wê re wê qazma û bîrên bo kolanê wê werina kifşkirin.

Di mîtolojiya sumer de wê pêşketina qazma û bêrê wê bê baxşî Enlil wê were kirin ku wî ew pêşxistin û dana mirovan ku ew bi wan malan çêbikin û jîyanek şariştanî biafirênin.

Di wê çerçoveyê de wê, mirov dibînê ku wê di nava jîyane wan de wê ew wê weke aliyekê din wê bi giring wê were dîtin ku wê jîyane civakî wê bi amûrên wê re wê were dîtin. Her wusa çêkirina kerpîçan ji hariyê û bi wê çêkirina xaniyan wê weke kevneşopîyeka avakirinê ku wê bi hezaran salan wê li herêma wê bijî û ev wê bi kurdan re wê heta roja me jî wê li keviyên wê xwe bidina domandin. Di wê çerçoveyê de wê, ev wê, weke aliyekê giring wê di serî de wê mirov dikarê wê di serî de wê fahmbikê.

Çêkirina malan, bawergehan û hwd wê, di wê çerçoveyê de wê, di demên çanda ubeyd û tel-xalefê de jî wê bibin. Wê bi wê re wê, ev çand wê hin bi hin wê, pêşketina wan rastî demên pêşketina Urukê û serwerîya wê bi giştî ku wê li dora xwe wê pêşbixê wê were. Di dewama wê de mirov diakrê wê weke aliyekê din wê di serî de wê werênê li ser ziman.

Di dewama wê de wê, demên şariştaniyê ên weke ku wê bi gotina 'şar' re wê bajarî wê di demên sumerîyan de wê werê ser ziman wê, ev wê weke demna ku wê demên neolitikê û gûndewariyên wê hin bi hin wê dawî li wê were bê. Wê bajar wê pêşkevin. Wê di wan bajaran de wê rêyên avê, kanalizasyonê û hwd wê hebin. Çokên avê ên li nava ardan, tayara û bayaran wê hebin. Ev jî wê weke aliyna ku mirov dikarê wan di serî de werênê li ser ziman bin.

Di dewama wê de mirov dikarê wê fahmbikê wê jîyane şariştanî pêvajoyên wê di serî de wê, di wê çerçoveyê de wê pêşkeve. Sumerîyan wê bi sazî û sazûmana xwe ya baweriyê û bawergehên xwe yên bi navê zagûratê' û hwd re wê, temenê pêşketinên xwe yên şariştanî wê biafirênin. Di wê çerçoveyê de wê çendî ku wê bi gotina bajarwelatan re wê gotina 'welat' wê were bikarhanîn jî weke nîşanaka pêşketina welat (û ankû dewletê) lê di aslê xwe de wê, hê zû bê ku mirov di wê çerçoveyê de bahsa welatitîyekê bikê. Di wê çerçoveyê de wê, weke ku mirov bi mîtolojiya sumer re dibînê wê di aslê xwe wê çandên baweriyê ên gelemper ku wê pêşkevin wê bi wê re wê di nava hevdu de û di zikhevdu de wê pêşkevin. Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê kifşbikê.

Di wê çerçoveyê de wê mirov dibînê ku wê temenê pêşketina nîşan û di dewama wê de pêşketina klanên wê di aslê xwe de wê, weke aliyekê ku mirov wê di dewama wê de wê werênê li ser ziman. Ev wê, weke

rewşna ku mirov wê li herê mêmê bi pêşketina wê ya bi navê welatitîyê wê dikarê wê werênê li ser ziman.

Piştî demên sumerîyan wê, yên ku wê di astek giştî de wê bi çanda Enlil, enki û inanna wê xwe bi rêxistin bikin û wê welatîtîyek gelemper li giştîya herê mêmê wê temenê wê biavêjin wê gûtîyî bin. Wê gûtîyî wê ji nava herdû çemên diclê û firatê wê heta ber zagrosan û çemê ûrmîyê wê serwerî û serdestîya xwe wê bi desthilatdarî wê pêşbixin. Bi wan re wê mirov karibê bahsa pêşketina babil bikê. Babil wê di demên kêmbûna bandûra gûtîyan û piştî ku wê di astek bi heman rengê ku wê di roja me de wê bi împaratorî jî wê ji wan wê bahs wê were kirin wê pêşkevin. Piştî wan hinekî jî wê aqadî wê, di wê çerçoveyê de wê bi keyên wê ên weke keu sargon re ku wê bi derbekirinê wê werina ser desthilatdarîyê wê temenê pêşketina pêşketinek împaratorî wê biavêjin. Aqadî wê bê gotin ku ew samî na. Wê bi sedsalan wê di nava xalkên herê mêmê de wê xwe bijîn, perwerde bikin û weke wan wê bijîn. Wê nîrxên wan parvekin û wê di xwe de wê bicih bikin. Piştî jî wê ji qasrê wê dest bi danîna li ser desthilatdarîyê re wê destpêkek desthilatdarî a mazin wê li herê mêmê wê bi xwe re wê pêşbixin.

Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê weke aliyekê din jî wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê ev pêvajoyê wê weke pêvajoyên dawîlêhatina demên sumer jî wê werina dîtin û şîrovekirin. Sumerî wê bi ramyarî û temenê welatî û hwd wê çendî ku wê weke ku wê ji holêrabê jî lê wê bi çandî, bawerî û tîgînî bi afirandinên xwe re wê di temenê hemû pêşketinên piştî xwe de wê bijîn.

Sumerî wê bi awayekê wê di demên xwe yên ku ew dijîn de wê pergale xwe ya pêşxistinê wê bijîn. Di aslê xwe de wê, dema ku mirov li sumer û pêşketina wan dinêrê wê bi awayekê vekirî mirov kifşdikê ku wê ji ya ku em kifşdikin wê zêdetîrî wê pêşketineka wan ya di dema wan de wê hebê. Sumerî wê, demên piştî wan re wê, weke ku em bi adaba, Nippur û arapha û hwd re dibînin wê di demên pêvajoyên şerên li dijî bajarwelatên sumerî ku wê werina tarûmarkirin wê, bi wê tarûmarkirinê re wê, gelek bîra wan ya nivîskî û hwd wê bi wê re wê were tûnakirin. Di demên piştî wê yên ku ew dubare wê weke ku wê werina nivîsandin jî wê, weke jinûve vejendina aqilê sumer bi pêşketinên demên piştî bû. Tiştê wê temenê parastina sumer û aqilê û pêşketinên wê yên bi dîrokê re bê. Wê pîroziya bi aqilê û ankû yazdanê wê re ku wê piştî jî wê temenê bawerî û pîroziyên din wê biafirênê bê.

Dema sumer wê di wê çerçoveyê de wê weke demek ku mirov wê dikarê weke pêşketinek mazin wê werênê li ser ziman. Ji wê pêşketina wan ya mazin û bi aqil mirov dikarê bigihijê wê têgînê bi pêşketina wan re ku wê berî wan jî wê pêvajoyîna pêşketinê ên şariştanî heta dema wan ya nivîsandinê û kifşkirina wê û hwd ku wê bibê bê.

Di wê çerçoveyê de wê nivîs wê şariştaniya sumeran wê di dîrokê de wê ji gelek aliyan ve wê bikê destpêk. Di wê çerçoveyê de mirov dikarê bi pêşketina sumeran re pêşketina nivîsandinê jî li rex wê weke aliyekê dîrokî giring wê werênê ser ziman.

Di aslê xwe de wê dema ku mirov demên sumer dihilde li dest wê demê wê di pêvajoyên pêşketina çanda hasûna-samara ku wê bi pêşketina çandiniyê cotyariyê re wê pêşkeve wê pêşîya wê hebê. Pêşîya wê û ankû şûnpêya wê bi demên berê-şariştaniyê re ku mirov dikarê werênê li ser ziman bê.

Demên berî şariştaniyê ên neolotikê

Demên neolotikê wê li herêmên ber diclê û firatê li kurdistanê wê li pirraniya deverên wê nîşanakên wê werina dîtin. Di wê çerçoveyê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê ev wê weke nîşanaka pêşketina wan a mazin jî bê. Demên neolotikê wê dema ku mirov wê werênê li ser ziman wê mirov dikarê bi sê pêvajoyan wê werênê li ser ziman. Her demên peleolotikê weke pêvajoyek destpêkê û pêşketina wê dikarê werênê li ser ziman. Piştî demên mezolotikê weke demekê wê di dewama wê de heta demên neolotikê wê werênê li ser ziman. Di demên berî şariştaniyê de wê li dora herêmê ên avî wê daristanên ku wê hebin wê tiştî sawalên ku ew bîr nêçîrkirin bin. Wê di wê çerçoveyê de wê zêdeheyîna sawalên kovî ên bo nêçîrkirinê wê ji aliyekê ve wê weke temenekê jîyane herêmê jî wê were dîtin. Di demên berî çandiniyê de wê mirov wê bi wan re wê bijîn.

Nîşanakên wê dihên dîtin ku wê demên peleolotikê ên li ber diclê û firatê wê gelek daristan, cûreyên sawalan û hwd wê hebin. Ev jî wê weke aliyekê din ê ku mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Li herêmê hebûna sawalan û nêçîrkirina wan wê bê temenê komên mirovên hemdem ên demên dawî ên homo sapiens ku ew herina herêmê jî. Di wê çerçoveyê de wê belavbûna homo sapiens ji herêmên afrîqa bi ber herêmên mesopotamiya de wê di çerçoveya kifşkirina herêmê jîyanê de bê. Mirovê şanidarê weke neandertal jî wê li herêmê wê bi temen bê. Li

herêmên li dora afrînê heta helebê jî wê nîşanaka hebûna wan li wan herêman wê hebin.

Demên dawî ên peleolitikê wê demên halîna çîyayên qaşayê ên dawî li herêmê bin. Wê bi wê re wê herêm wê bi zêdeyî wê bi zûwabûyîna wê û jî jîyanê re pêşketina şînahiyê û hwd re wê pêşketina wê bibê. Di wê çerçoveyê de minaralên nava axê û hwd wê, bi zêdeyî wê dewlemendkirina jîyane wê ya cihêrengî jî wê biafirênê. Vê yekê ji axa wê ya kîl a dewlemend jî mirov dikaerê wê fahmbikê.

Wekî din mirov wê dibînê ku wê li herêmên li dora herêma botanê ên weke li dora silopiya roja me û heta herêmên xirabêşêref û gelek deverên ên li dora nisêbînê ku wê li wan wê gundên neolitikî jî wê werina kifşkirin wê, li wan wê weke herêmên ku ew zûtirîn ew pêşketin dibin bê. Di wê çerçoveyê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku mirov hasabbikê ku wê gund li deverên nêzî avê wê werina avkirin di wê demê de wê demê mirov diakrê van herêman weke herêmna ku wê di wan de wê çem û ankû şaqna diclê û hwd ku ew wê derbas bibin dikarê werênê ser ziman.

Wekî din wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku ev herêm wê weki din wê weke herêmna asê bo nêçîrê jî wê bi derfet bin. Wê derfetê wê jî mirov re wê biafirênin. Di nava civakên herêmê de wê têngîna pisporiya nêçîrîyê wê di wê çerçoveyê de wê bide nîşandin ku wê bi zêdeyî wê, ev wê li pêş bê. Wê, bi nêçîrê wê dabare xwe wê biikin. Demên neolitikê wê di wê çerçoveyê de wê, zêde dirêj jîyankirina wan û pêşketina çanda wê û civaketiya wê jî wê di wê çerçoveyê de wê karibê têngiştinekê bide me.

Demên çanda hasûnna ku wê jî aliyê pêşketina çanda çandiniyê ve ku mirov wê hilde li dest wê, di wê çerçoveyê de wê bide nîşandin ku wê li herêmê wê di demên zû de wê pêşketin wê bide. Bi dîrokkirina rewşa çandiniyê bi çanda hasûna re wê heta li dora nêzî deh-hezar salî berî zayina îsa jî wê bê birin. Ev dem û dîrok wê dem û dîroka ku wê weke dema dawîlêhatina dema neolitikê jî wê were dîtin.

Lê nîşanakê wê hena ku wê di demên neolitikê ên têr de wê li herêmê wê kifşkirina şênîyan û pêşxistina çandiniya wan û hwd wê hin bi hin wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê, di aslê xwe de wê, di mitolojiya sumer de wê dema ku wê bahsa yazdanên bereketê û ankû yên weke fêrkirina çandiniyê û hwd wê were kirin wê, di wê çerçoveyê de wê, ev wê di rewşek aqilperêzî de wê were ser ziman. Dibê ku ev kes bi rastî jîyabîn

û wan ew pêşxistin di jîyanê de pêşxistin û bi wê rengê ji mirovan re di jîyane wan de bûna peyxam.

Xosletên dema neolotikê wê bi kifşkirina rewşên çandiniyê û hin bi hin pêşxistina wan, ahlkirina keriyên sawalan weke sawalên malê û hwd re wê were dîtin. Ev demên ku wê di wan de wê hin bi hin wê şûna nêçîrê wê bigirê wê ahlkirina sawalan bi keriyên wan re weke keriyên sawalên malê. Ev jî wê bi xwe re wê hin bi hin wê malbatê wê bi wê re wê bikê xwediye tişteke. Wê ji wan re wê di jîyane wan de wê hin bi hin wê fêrî ji sawalan girtina şîr û ji şîr çekirina tiştên weke yên xwarinê û hwd. Wê sawalên kedîkirî û ankû ahlkirî wê meyizendina li wan, pêşketina şivaniyê bi wê re wê, temenê malbatên şivan wê hin bi hin wê pêşbixê. Di wê çerçoveyê de wê, ev malbatên şivan wê di şewayê weke malbatên koçer ku ew heta roja me li kurdistanê dijîn mirov dikarê wan fahmbikê. Koçerî wê ne rewşek goçberî û ankû penbarî ji devereke li devereke bê. Koçerî wê rengê pergale ekolojîkî a jîyane şivaniyê a pêvajoyên destpêkê ên demên berî-şariştaniyê ên bi ber şariştaniyê ve bê.

Malbatên şivan wê di demên piştê ên şariştaniyê de wê, nexwezin ku ew di nava jîyane şariştaniyê de ji xwezayê qût bibin. Wê ber vê yekê wê li hemnerî pêşketina çanda şariştaniyê a weke ya bajariyê û hwd û ankû wê weke ku wê kurd wê di roja me de wê bahsa wê bikin 'jîyane destê' wê weke vajî 'jîyane zozana' ku wê ew koçer wê bi demsalên şinahiyê re wê bijîn.

Kedîkirina sawalan wê temenê bicihbûyîna mirovan weke malbatê jî bê. Wê di dewama wê de wê çandini wê bi kifşkirin û pêşxistina cûreyên wê re wê were. Wê di wê warê de wê çanda hasûna wê di aslê xwe de wê bi pêşketina wê re wê nîşanaka qûtbûna mirov a ji jîyane neolotikê jî bê. Her çendî ku wê demên wê yên destpêkê wê weke ku wê di demên dawî ên neolotikê de wê pêşkebin jî. Wê li kurdistanê deverên weke li herêman amedê ên weke *qota berçem* û hwd wê deverta ku wê bi komî wê komên mirovan wê li wê bicih bibin. Wekî din herêman li dora *xirabê şeref* mirov dikarê bi heman rengê navê wê werênê li ser ziman. Weke van herêman ku mirov bigerihê wê gelek herêm wê werina dîtin. Herêma *qota-berçem* wê herêmek ji herêman ku wê di demên neolotikê ên destpêkê de wê nîşanaka li wir bicihbûnê pêşketinê, kedîkirina sawalan û li dora pêşxistina çandiniyê û hwd di demên dawî ên neolotikê de ku wê were kifşkirin bê. Di dewama wê de wê herêma 'nawala çolê' mirov dikarê bahsa wê bikê wê ev herêm jî wê weke herêmek din a ku wê mirov dikarê wê bi çanda neolotikê û navenda pêşketina çanda neolotikê

wê bê. Wekî din **girê-mîrazan** mirov dikarê wê weke navendek din a giring a çanda neolotikê wê werênê ser ziman. Weke girê-mirazan **girêhaciyan** û gelek deverên din ên li dora herêma mirov dikarê bi wê rengê li kurdistanê weke deverên cihên gundên neolotikî ku mirov dikarê werênê ser ziman bê.

Pêşketinên demên neolotikê û yên şariştaniyê wê di wê demê de wê di zikhevdu de wê bibin. Çavkaniyên ku ew ji girêhaciyan û girêmirazan hatina derxistin ku mirov bi çavkaniyên li xirabreşkê re dihênê cem hevdu wan şirovedikê wê di wê warê de wê têgihiştinek xort wê bidina me. Di wê çerçoveyê de wê demên destpêkê ên şariştanigê pêşkevin.

Demên pêşî ên şariştaniyê û şariştanî

Demên pêşî ên şariştaniyê wê dema ku mirov wan li wan dihezirê wê gelek çavkaniyên bi çanda hasûna-samara re wê mirov dikarê bi wan re fahmbikê. Li gorî demên pêşî ên şariştaniyê wê ev demên çanda hasûna-samara wê demna dereng ên ku ew piştê pêşdikevin bin. Lê li ser şewayên pêşketina wan re mirov dikarê têkiliyekê bi demên wan ên pêşî re dênê û wan werênê ser ziman. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê fahmbikê wê demên şariştaniyê wê di wê çerçoveyê de wê pêşkevin.

Î ro em zêde dema ku bahsa demên şariştaniyê dikin em bahsa şariştaniyên sumer dikin. Lê va ya ku wê çavkaniyên ku ew li çolên sahara dihên dîtin wê didina nîşandin ku ev dever ku ew bi rastî de verîna şariştanî li wan pêşketibê wê têgînên me yên di derbarê şariştaniyê, pêşketin û destpêka wê de wê pirr zêde wê kevntir bibê. Wê zanînen me û çavkaniyên me wê ji temen ve wê karibê bide gûhartin. Wê demê mirov dikarê wê pêvajoyên şariştaniyê ên demên sumerîyan wê demê em divê ku bi wir ve bixîşiqênin û bi wan aliyan ve wê hildina li dest û wê werênina li ser ziman.

Ji xwe wê weke bi vegotinê ku em zêde nikarin çavkaniyekê ji wê re bi nivîskî bibînin ji demên berê ên sumerîyan û hwd wê, di nava kurdan de wê bê gotin ku ev dever wê, di demên berê de wê, goçên ku wê ji ber diclê û firatê ku wê li wan bûna û li deverên ber çemê nîlê ê misrê ku ew bûna wê bahsa wan wê were kirin. Di wê demê de wê di demên berî heksosziyan û pêşketinên li wan herêman wê dema ku mirov hinekî li wan dinerê wê, di wê warê de wê hinek têgih bi rastî jî wê bi me re wê çêbibin.

Wekî din mirov dikarê wê jî wê weke aliyekê din wê werênê li ser ziman ku wê demên şariştaniyê ê berî wê di wê çerçoveyê de wê, mirov

dikarê di serî de wê weke aliyekê giring wê di serî de wê werênê li ser ziman. Di demên berê ên şariştaniyê de wê ev wê weke aliyekê din wê were dîtîn ku wê li herêmê wê zêdetirî wê daristan wê hebin. Zêdetirî wê herêmên ku wê weke bi kumê wê weke çol wê werina dîtîn wê li wan wê şinahî û hwd wê hebê. Wê ew dever wê bi têngînek şariştanî wê di nava çîrok û çivanokên nava xalkê de jî wê bi wê rengê wê werina ser ziman.

Di aslê xwe de wê dema ku wê bi jeolojikî binê herêmên çolê lê bikolê wê bizêdeyî wê herêmên ax û av wê di temenekê kûr de wê li wan wê werina dîtîn. Ev jî wê, mirov dikarê weke nîşanaka hinekî din jî wê di wê çerçoveyê de wê werênê li ser ziman.

Di rewşa pêşketina şariştaniyê li herêmê de wê, herêmên ber diclê û firatê wê bi zêdeyî wê avî bin û wê şaqên weke çem ku wê dever bi dever wê di wan re wê derbas bibin wê hebin. Ev jî wê ji gelek aliyan ve wê temenê pêşketinê weke deverên niştecihî bin. Wê di dewama wê de wê ev herêm wê weke herêmna ku wê pêşkevin bin. Çemê diclê û firatê wê di roja me de wê zêdeyî wê weke ku wê zûwa bibê. Lê di destana gilgamêş û hwd de wê di demên berê ên sumerîyan de wê bahsa bikarhanîna keştiyan li ser wê were kirin. Ev jî wê nîşanaka wê bê ku wê di wê demê de wê pirr zê de wê, av wê bilind wê hebê. Wê herêm wê gelek ji wan ku ew î ro li wan jîyan hena wê weke herêmna di bin avê de bin.

Di wê çerçoveyê de wê, ev rewş wê sînorê pêşketina niştecihiya li dora çeman û her wusa rewşên jîyane bi komî û pêşketina wan a li dora wan wê sînorê wan wê berfirehtir bikê. Di dewama wê de mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê di rewşa sumerîyan de wê ev wê bi wan re wê zêdetirî wê were dîtîn.

Sumerîyan wê hemû rewşên demên xwe wê bi mîtolojikî bê û ankû bi awayên din ên di nava baweriyên xwe de bê wê, qaydbikin. Wê ji wê aliyê ve wê xizmetek mazin a dîrokî wê ji mirovatîyê re wê bi rêz û hûrmet wê bikin. Wê ev wê bê sedema wê ku em wan bi rêz û hûrmet bibîr bînin.

Di dewama wê de mirov dikarê rewşa çeman û ava wan werênê ser ziman. Sumerîyan di wê çerçoveyê de av û hebûna wê de wê weke ku wê bi têngîna 'Abzû' re wê salixbikin û wê bînin li ser ziman wê bi watebikin û wê weke temenê jîyanê wê werênina li ser ziman. hebûna çeman wê di awayekê vegotinî ê mîtolojiya Tîamat de wê bi wê ve girêdayî jî wê werênê ser ziman. **Afirîna çemên diclê û firatê wê**, di wê de wê werênina li ser ziman.

Ava çemên diclê û firatê wê li ser wê gelek vegotin, çîrok û dîrok wê werina ser ziman. Çemê diclê û firatê wê ber ku wê temenê pêşketina pêvajoyên pêşketina jîyanê bin.

Li dor û keviya wan wê jîyan wê pêşkeve. Wê çemên diclê û firatê wê bi wê re wê werina ser ziman. Sumerîyan wê dema ku wê bahsa çemên diclê û firatê bikin wê bi rêz û hrûmetekê wê bahs bikin. Wê di wê çerçoveyê de wê werênina li ser ziman.

Şariştanî wê weke gotineka ku wê temenê wê, di kurdî de wê bi gotina 'şar' re wê bê pêşxistin û şar jî di kurdî de wê wateya bajarvaniyê bê. Wekî din wê di mitolojiya sumer de wê weke navê yazdanekê wê yê ku wê weke 'yazdanê şer' jî wê were bi navkirin bê. Di wê çerçoveyê de wê mirov diakrê wê werênê li ser ziman ku wê şariştanî wê di wê çerçoveyê de wê, piştî pêşketina bajaran û hin bi hin jî holê rabûna gundan û ankû ketina ber keviya bajaran a gundan re wê pêşkeve. Di têngîna şariştaniyê de wê bajarîtî wê weke têngînek navend wê weyn bileyizê. Di wê çerçoveyê de wê, di çerçoveya sazûmana jîyanê, bi pêşxistin bikarhanîna teknikê, her wusa bi aqil jîyankirin û hizirkirin û pêşxistin û hwd wê di wê çerçoveyê de mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Wekî din mirov dikarê wê jî wê werênê li ser ziman ku wê gotina şariştaniyê wê weke gotineka ku mirov wê dikarê wê, di wê çerçoveyê de wê bi sazûmana wê ya civaketiye re wê bi têngîna bajaritîyê re wê werênê li ser ziman. civaketiya gunditîyê ku ez bi gotina xalkitîyê werênima ser ziman wê, ya bajarîtîyê wê bi civaketiye re wê were ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, mirov dikarê wê bi têngîna pêşketina wê re wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman. Nirxên ku wê şariştanî wê bi wan pêşkeve wê, di wê çerçoveyê de wê, bi pêşketinên wê yên weke nirxên hevbeş weke çand, ziman, hûner, teknik û hwd re wê mirov dikarê bi temen bikê û wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê şariştanî wê di wê çerçoveyê de wê di çerçoveya bi sazûmanî û pergali bi jîyane civakî re wê mirov dikarê wê fahmbikê. Di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê giring wê, di serî de mirov dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê jîyane şariştaniyê wê di çerçoveyek hîyaranîyê a bi têngîna jîyane malbatê û di dewama wê weke ast û pîvanek bilind û asta bilind wê jîyane civakê wê bi wê re wê pêşkeve. Di nava jîyane wê de wê ev wê hebê.

Di wê çerçoveyê de wê, di nava jîyane civakê de wê weke ku mirov wê bi sumerîyan re wê kifşbikê wê, bi têngînên nivîskî wê hizrên xwe wê werênina ser ziman. Wê bi têngînên weke yên bi aqil ku ew bi rengê mîtoloji û hwd wê salixkirinê bi pêşketinên xwe re wê di jîyanê de wê

çêbikin û wê dagerîyê wê bi wan re wê pêşbixin. Ev wê weke xosletekê jîyane civakî û bi giştî ya şariştaniyê jî bê ku mirov wê werênê li ser ziman. Têgîna şariştaniyê wê bi fahmkirin, nirx û wateya xwe re wê li ser esasekê bi rêgezî, destûrî û zagonî wê bi rewîst, restên dadî, kevneşopî, orf û adetên ku wê bi hevdu re wê di çerçoveyek pergali a fahmkirinê de wê çerçoveya wê biafirênin de wê ew wê hebê. Di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê giring wê di serî de mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Şariştanî wê di wê çerçoveyê de wê bi ast û pîvanên xwe yên weke bi çandî, zimanî, dadî û restên xwe yên weke bi felsefeyê, rewîstê û hwd re wê xwediyê temenekê fahmkirinê ê fahmkirinê bê. Wê di wê çerçoveyê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman. Her wusa wê di nava jîyane wê de wê bi awayekê pirr dimanî wê şewayên fahmkirinê ku wê jîyane wê li gorî wan wê bi pergali wê werê hizirkirin wê hebê. Ev wê dad û ankû hûqûq bê. Ev wê orf û adet bê. Ev wê, kevneşopî û rewîst bê. Ev wê mîtoloji û felsefe bê. Bi wê rengê mirov dikarê li wê zêdebikê.

Jîyane wê di wê çerçoveyê de wê, bi nirxên wê yên hevbeş û hizrên ku ew hatina ser ziman ku ew bi awayekê hevbeş werina dîtin û têgihîştin re wê çerçoveya wê ya fahmkirinê û pêşketinê wê xwe bide nîşandin.

Jîyane civakî wê di wê weke reng û çerçoveyek wê ya bi pergali bê. Wê di serî de mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê jîyane şariştaniyê wê çerçoveya wê ya fahmkirinê wê mirov dikarê wê di çerçoveya pêşketinê wê yên demkî de wê bi pêşketinê wê re wê fahmbikê. Di wê demên piştî demên neolotikê de wê, pêvajoyên pêşketinê ên jîyanê wê di wê çerçoveyê de wê bibin. Mîtoloji wê rengê hizirkirina wê hin bi hin wê pêşbixê. Wê kesan wê li xwe bi bawerkirin û yaqinkirinê wê bi xwe ve wê girêbide. Wê, di wê çerçoveyê de wê, bi hevdu re wê, nirxên hevbeş, baweriyên hevbeş û hwd wê pêşbixê.

Dema ku wê bahsa şariştaniyê wê were kirin wê di wê çerçoveyê de wê bi sazûmanî wê pêşketinê wê yên herêmî û demî ên weke bi şariştanî û ankû weke pêşketinê şariştanî wê werina ser ziman weke 'şariştanîya sumer' ku wê weke şariştanîya bi demê re a kevn û pêşî wê were hasibandin wê piştê wê şariştaniyên weke yên indus, çîn, babil, asûr, aqad, gûtî, hûrî, mîtannî, med û hwd wê weke hem pêvajoyîna şariştanî û hem jî wê weke şariştaniyîna wê werina dîtin û wê bînan hanî li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê dem bi dem wê ew dema ku wê bînan ku ew tîkiliya wan dervî herêmên derve ku ew hebê û ew pêşdikevin wê bibin. Wê, di nava xwe de wê rengên pêşketinê jîyanî, weke bi çandî, hûnerî, teknîkî û hwd wê, weke rengê pêşketinê wê şariştaniyê wê werina dîtin.

Piştire wê, dema ku wê herêm bi herêm ku ew di heman demê de jîyane weke şariştanî wê têkiliya wan ya bi herêmî û hwd a bi hevdû re û danûstandin û parvekirinên bi hevdû re wê weke bi rêyên têkiliyê û danûstandinê bandûra wan a li hevdû jî dikarê werênê ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê dema ku mirov pêvajoyên pêşketinên şariştaniyê ên destpêkê ku em li wan dinêrin wê bi van nirxan wê bi destpêka xwe re ku ew pêşdikevin wê qast dikin. Di wê çerçoveyê de wê bi şêwayekê şenberî ji demên neolotikê û pêşketinên bi ber pêvajoyên şariştaniyê minaq ên sumerîyan ve wê, di dewama wê de pêvajoyên çandî û hwd ên ku ew pêşdikevin wê weke aliyna ku mirov di çerçoveya fahmkirina wê beşa mijarê de wê fahmbikin û wê werênina li ser ziman bê. Çanda hasûna-samara û pêşketina wê bi pêvajoyên şariştaniyê re wê, weke aliyekê ku em di dewama wê de wê werênina ser ziman bê. Çanda sumer wê, çandaka civakî, ku wê bi xwezayê û fahmkirina wê re wê bi têkilidanîne re ku wê bijî bê. Di wê çerçoveyê de sumerîyan wê pêşî wê hemû tişt û rewş wê bi salixkirinên weke bi navî weke bi yazdanî wê, werênina li ser ziman. Bi nerînek yazdanî wê hemû tiştî wê fahmbikin û wê wrênina ser ziman.

Destpêka şariştana pêşî a sumeran li berdiclê û firatê

Di dewama pêvajoyên jîyane neolotik a li herêmê li ber diclê û firatê de wê hin bi hin wê pêvajoyên şariştaniyê bi awayekê şenber li ser wê temenê jîyane komî û gundîyî wê pêşkeve. Li herêmê wê di demên neolotikê û berî wê di demên peleolotikê de wê, cihên niştecîhî ên ku bi komî li wan dihat jîyankirin wê hebûban. Herêm wê di wê çerçoveyê de wê, temen û derfetê jîyanê wê bide mirovan. Di dewama wê de mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê daristan, zevî û sawalên kovî ên li nava daristanê wê temenê nêçîrkinê bin. Wê li ser wan re wê ew nêçîrkin wê bibê.

Di dewama wê de wê pêvajoyên şariştaniyê wê, bi sumerîyan de wê mirov dibînê ku wê hin bi hin wê li ser wê temenê wê bibin. Li herêmê ê di demên neolotikê de wê nişanaka wê hebê ku wê rêyên dervî nêçîrkinê ku wê weke rêyên jîyanê wê werina pêşxistin. Kedîkirina sawalam bi kerîyan, û çandinîya ku wê hin bi hin wê bê pêşxistin wê weke aliyna din ên ku wê temenê pêşketina wê jîyane civakî a ku wê pêşkeve bê. Di wê çerçoveyê de wê, li herêmê wê, hin bi hin wê di wê temenê de wê kom û kombûn wê pêşkeve. Wê jîyane ji jîyane komî bi ber ya civakî ve wê pêşketin wê bibê. Temenê wê jî wê bi çerçoveya ji

hevdû zêdebûnê weke bi xizmbûnê re wê bi demê re wê bi firehbûyînê re wê pêşkeve. Di wê çerçoveyê de wê, dema ku mirov wê li pêşketinên herêmê binerê wê, di wê çerçoveyê de wê, mirov wê rêyên jîyanê wê bi niştecihbûyînê re wê pêşbixê. Wê di wê çerçoveyê de wê, jîyanek bicihbûyî wê, nikaribê temenê xwe tenê bi nêçîrkiirî û hwd bijî, çendî ku wê zêde derfeta wê li herêmê hebê jî. Ji wê zêdetirî wê rêyên din wê bi komî wê werina pêşxistin.

Di wê çerçoveyê de wê di demên şariştana sumeran de wê ev wê hin bi hin wê pêşkevin. Deverên ku wê di bineterên nivîskî ên sumeran de ku wê weke bajar û ankû şarên wan ên jîyanê bin wê, deverna ku wê li wan wê di demên berî-şariştaniyê de ku wê li wan wê gundên neolotikî jî wê hebin bin. Wê di awayekê di dewama hevdû de û bi pêvajoyên peresendinê re wê, hin bi hin wê bi ber wê ve wê pêşketina xwe wê bijîn. Di wê çerçoveyê de wê pêvajoyên jîyankirinê wê bijîn. Sumerîyan wê di wê çerçoveyê de wê, dema ku mirov li pêvajoyên wan ên jîyankirinê dinerê wê di wê çerçoveyê de wê rengê aqilê wan ê mîtolojikî û hwd wê bi xosletên ardnîgarîya wan a ku ew bi wê dijîn re wê were dîtin. Di wê çerçoveyê de wê awayê wê yê pêşketinê wê bidina nişandin li berçav. Di dewama wê de mirov dikaerê wê werênê li ser ziman ku wê sumerî wê, di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê din wê mirov dikarê wê bi wan re wê werênê li ser ziman ku wê sumerî wê, di wê çerçoveyê de wê, pêvajoyên pêşketinê wê bijîn. Wê di wê de wê sêdîr û ankû arzêlan wê ji xwe re wê çêbikin. Wê hin bi hin wê ji hariyê wê ji xwe re wê xaniyan wê çêbikin. Wê kerpîç çêkirinê û heta ku wê weke ku wê di mitolojiya sumer de wê weke ku wê were dîtin wê yazdanê kerpîçan jî wê were kifşkirin wê di aslê xwe de wê, bi wê pêşketina wê ya xwemal û teybet ve wê girêdayî bê.

Di dewama wê de mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê sumerî wê di wê çerçoveyê de wê di nava jîyane xwe de wê pêvajoyên jîyanê wê bi wê re wê ji gelek alî û awayan ve wê êdî wê bidest jîyankirinê wê bikin. Çanda demên neolotikê a dayiksaleriyê wê hin bi hin wê, di demên pêvajoyên şariştaniyê ên ku ew pêşdikevin de wê hin bi hin wê ji temen ve wê di destpêkê de wê xwediyê kifşkirinekê bê. Di wê çerçoveyê de wê li ser wê re wê di pêvajoya şariştaniyê û pêşketina hişê û aqilê wê de wê hin bi hin wê beremberê wê têgînên din wê bi baviksaleriyê û hwd re wê pêşkevin. Di dewama wê de wê weke aliyekê din jî wê ev wê piştre wê bandûra xwe wê li pêşketina wan wê bikin. Pêşketina têgîna yazdanên jin û ankû dayik wê di temenê wê de wê ev çand û temen wê ji temenê wê yê

destpêkê ve wê hebê. Wekî din wê ev pêşketina bi yazdanên jin re wê nîşanaka tişteke din jî bê. Wê weke birhan jî ji wê re mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê pêvajoyên şariştaniya sumer wê di dewama pêvajoyên yên neolotikê û wê li ser wê çanda wê re wê xwediyê pêvajo û temenên pêşketinê bê. Di wê çerçoveyê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê din jî wê werênê li ser ziman ku wê ev tîgîn wê tîgînên weke sumerî di demên berî xwe de wê weke ku wê bi goçberî wê werin jî wê weke tîgîneka ku wê dikarê vajî wê were fahmkirin bê. Yanî wê ev rewşa bi tîgîna koçberiyê re wê dikarê pûçbikê jî bê.

Di dewama wê de wê di pêvajoyên jîyane sumeran de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê sumerî wê di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê din jî wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê di dema sumerîyan de wê ev wê weke aliyekê giring wê mirov dikaerê wê di serî de wê werênê li ser ziman ku wê bi wê re wê bijîn.

Sumerî wê, di wê çerçoveyê de wê pêşketina wan ya demên şariştaniyê wê mirov bi wê re wê dibînê ku wê, bi awayekê pirrdîmenî wê xwe bide nîşandin. Di dewama wê de wê weke aliyekê din ê giirng wê di sserî de mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê sumerî wê, çanda wan ya civakî wê du aliyên ku wê bi awayekê dualitî wê hertimî wê bi hevdû re wê di nava şer de bin û wê di nava mîtolojiya wan de jî wê bi çanda Înanna û hwd re wê were dîtin wê, di nava hewldana pêşketina xwe de bê. Di nava jîyane civakî de wê, di wê çerçoveyê de wê, ev rengên jîyanî ê bi yazdaniya jinî re wê derkeve li pêş wê temenê wê bermehiyên demên neolotikê û pêşketinên wê yên weke şûnpêya wê bê.

Wekî din wê di wê çerçoveyê de wê, rewşa hîyaraşîkî ku wê pêşkeve wê, di wê çerçoveyê de wê di nava jîyane komî de wê, mirov dikarê bi wê re wê werênê li sr ziman ku wê aliyekê wê bi çanda zarok, dêûbav, dapîrûbapîr û hwd re bê. Ev wê bi demê re wê weke ku wê kurd wê di roja me de wê bijîn wê li dûv hevdû ku ew bavikan rêz dîkin wê bi wê rengê wê xwediyê temen û mejuyekê bê. Di wê çerçoveyê de wê di nava wê çandê de wê weke ku mirov bi malbatekê re dibînê wê kesên pîrûkal wê bi zêdeyî wê bi nîrx wê derkevina li pêş û wê li gotina wan wê were hisandin. Ew wê derkevina li pêş. Wê bi wê re wê bi awayekê xwezayî wê sseroketiyek civakî a bi nîrx wê bidestbixin. Her wusa di demên ku ew dîmirin jî wê weke kesna pîroz wê ew ji aliyê wê malbatê ve wê werina bibîrhanîn. Wê, di nava wê de wê ew wê weke aliyekê din ê giring wê mirov dikarê bi wan re wê werênê li ser ziman.

Di dewama wê de wê jî mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê rewşa jîyane civakî a sumerîyan wê di wê çerçoveyê de wê dîmenekê pêşketinê wê bi xwe re wê bide me. Her wusa wê kesên ku ew derdikevina li pêş û wê kultên pîroz wê hin bi hin wê biafirênin wê di wê çerçoveyê de wê hin bi hin wê biafirin. Wê derkevina li pêş.

Sumerîyan wê di wê çerçoveyê de wê, pêvajoya wan a pêşî a şariştanî a afrîner wê di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê giring ê ku mirov dikarê wê di serî de wê werênê ser ziman bê. Di dewama wê de wê weke aliyekê din jî wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê sumerî wê di wê çerçoveyê de wê fahmkiirina wan wê hin bi hin wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Jîyane civakî ku wê temenê wi gundên neolotikî wê bê avêtin wê piştî wê bê temenê pêvajoyên pêşketina civaktiya binirx a li bajaran ku wê pêşkeve û wê temenê pêvajoyên şariştaniyê wê biafirênê bê.

Sumerîyan di wê çerçoveyê de wê bajarên wan ên ku wê weke navenda şariştaniyê wê pêşkevin di serî de wê mejuya wan ya ku ew li ser wê pêşdikevin wê bi temenê wê re li wan divê ku mirov bihizirê. Ew wê weke aliyekê ku wê temenê wê biafirênê bê. Wê çanda wan, rengê pêşketina wê û hwd wê bi demê re wê bide kifşkirin. Di dewama wê de wê şewayên jîyanî wê pêşkevin. Wê cih û ankû navendên weke bawergeh ku wê pêşkevin wê ew ne tenê wê weke navendna olî û cihên olî in. Wê jî wê zêdetirî wê temenê li hevdû komkirineka bi sazûmanî û di wê çerçoveyê de bi hizirkirinê jî bin. Di wê çerçoveyê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giirng bi wan re werênê ser ziman.

Şariştaniya sumerîyan wê pêvajoyên wê yên ku em kifşdikin wê di wan de wê sazûmanek bi nirx û pêşketî ku ew di wan de pêşketîya em dibînin û kifşdikin. Sumerîyan wê di wê çerçoveyê de wê pêvajoyîna şariştaniyê wê bijîn. Lê li vir em dema ku em bahsa têngîna şariştaniyê û bajaritîyê û ankû şaritîyê wî kifşdikin wê di wê çerçoveyê de wê, weke aliyekê giring wê, têngînen wan ên weke bawerî ku wê pêşkevin wê, weke alî û temenna ku em wan kifşbikin bin. Bawerîya sumerîyan wê, di wê çerçoveyê de wê, çerçoveyek şariştanî a li hevdû berhevkinê wê weyna wê bileyizê. Wê di wê çerçoveyê de wê, weyna xwe wê bileyizê. Wê demê mirov dikarê têkiliya pêşketina baweriyê û têngînen li dora wê bi wê rew bûyîna fahmkirinên hevbeş wê, bi wê re wê temenekê şariştanî wê biafirênê. Di demên ên pêşketî ku wê nivîs wê were kifşkiirîn û pêşxistin wê bi wê re wê nivîsandinên ku wê bi wê re wê werina kirin wê ew bina malên girseyan. Wê gelek kes wê fêrî xwandina wan wê bibê. Wê bi wê

re wê, hin bi hin wê elîte ser a ku ew wan di destê xwe de wê kifşbikê wê bi wê re wê xwe bide nîşandin.

Nirxên şariştanî wê, di wê çerçoveyê de wê têtîgînên weke bawerîyê, rewîstê, vegotinên serborî û gihiştina wan li komên nava civakê bi nivîskî wê weke aliyna ku wê temenê wê yê pêşketinê wê ji gelek aliyan ve wê biafirênê bê. Di wê çerçoveyê de wê xwandin wê di aslê xwe de wê weke aliyekê şariştanî û ankû weke aliyekê mirovê bi keseyet ê dema şariştaniyê ku wê pêşkeve jî wê mirov dikarê wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman.

Pêvajoyên ku wê taqabûlî dema duyem a sumer û ankû ku wê weke dema 'ronasansa sumer' jî wê were bi navkirin wê weke demek xanadanan û pêşketina wan bê. Minaq xanadana Ur, Xanadana yekem, duyem û sêyem a Kiş, xanadana lagaş, xanadana nippur, xanadana Umma, xanadana Eridu, Xanadana Uruk û hwd wê, bi wan re wê pêşkeve. Di wê çerçoveyê de bi awayekê xanadanî pêşketina wê, wateya wê çi bê? Di serî de wê mirov dikarê wê bi wê re wê werênê li ser ziman wê ev bi wateya wê re wê taqabûlî pergale nirxan û pêşketina wan wê bikê. Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê ev wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Xanadan wê dema ku mirov di çerçoveya pêşketina sumerîyan de wê fahmbikê wê taqabûlî rewşek li ser ya klanî re wê bikê. Di wê demê de wê hin bi hin wê were dîtîn ku wê klanîti wê pêşkeve. Wê, di wê çerçoveyê de wê pêvajoyên ku wê ev klanîti wê ser xwe wê bide derbaskirin wê, hin bi hin wê rêveberîyên malbatî ên ku em dikarê bi têtîgîna xanadanê wê werênina ser ziman ku wê pêşbixê wê bikê. Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê giring wê bi pêşketina wan re wê xwe bide nîşandin.

Pêşketina sumerîyan wê di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê heta wê pêvajoyê ku mirov wê werênê li ser ziman wê êdî wê li ser pêşketina pergala nirxan re wê hilde li dest û wê werênê li ser ziman. Ev jî wê taqabûlî pêşketinek bi ast û astek pêşketinê a bi fahmkirin, dîtina mirov a li dunyayê û fahmkirinê wê bikê.

Bêgûman wê dema ku mirov bahsa têtîgîna şariştaniyê wê bikê wê weke ku emê ji gotinê wê bi têtîgînî wê karibin fahmbikin wê hinek pêşketinên bi sazûman ên di jîyanê de jî wê bi wê re wê werina fahmkirin. Tenê bi pêşketina şaritîyê (bajaritîyê) re wê mirov nikarê wê bi tenê fahmbikê. Ji wê zêdetirî wê pêşketinên weke bi rengê fahmkirinên di jîyanê ên di derbarê hevdû de jî wê bi wê re wê bibê. Wê vegotin wê pêşkevin. Ev

vegotin wê çendî ku wê weke çîrokna bin wê bi dîrokî û têngînî, jîrî û zêhnî wê di pêşketina mirov de wê weynek mazin wê bileyizê. Di serî de wê weke aliyekê giring wê bi wê re mirov dikarê wê fahmbikê.

Pêşketina şariştanî wê di serî de wê bi sazûmanak di mejî, jîyanê û hwd de jî wê xwe bide nişandin. Minaq wê mirov wê rengên rabûn û rûniştê, weke orf û adetan û hwd mirov dikarê bahsa wan bikê. Wê bi wê re wê, mirov wê fêrî regek jîyankirinê wê bibê. Wê di wê çerçoveyê de wê dema ku ew bi mirov re rûnişt wê, weke qalib wê êdî wê xwe bidina nişandin. Ji aliyê din ve jî wê, mirov wê, fêrî jîyankirina bi fêrgirtina ji minaqên jîyankirinê ên berê xwe bigirê. Her wusa wê minaqên baş wê bi başî wê, di jîyanê de wê hilde li dest. Aliyê nebaş jî wê weke aliyna ku ew ji wan îbretê bigirê wê, bibînê. Wê di wê çerçoveyê de wê dema ku ew bi wan kirina bi encamên wan re dibînê wê êdî wê ew di mejî de wê weke aliyekê temenî wê xwe bide nişandin.

Di dema sumerîyan de wê mirov dibînê ku wê hin bi hin wê sazûmanek jîyanê wê xwe bide nişandin. Wê di rewşên mirinê û hwd de jî wê, bi rengên defnkirina binardê û hwd re wê bi wan re wê pêşkeve. Di wê çerçoveyê de wê, rewşên weke yên pêşketina qabrê wê weke rê yeka ku wê yê mirî wê bi wê re wê bê şandin li dîyarê miriyan. Wê di wê çerçoveyê de wê ew wê, bi kevneşopî wê werina kirin. Di qabrên sumerîyan de wê, weke ku wê ji yên ku ew hatina kifşkirin de wê bê dîtin ku wê gelek tişt wê di wan de wê hatina bicihkirin wê werina dîtin. Di wê çerçoveyê de wê ji tiştên bi qadr bigra heta tiştên xwarinê û hwd wê hebin.

Di wê rewşê de wê, mirin û piştî mirinê jîyan wê di mitolojiya sumeran de wê, bahsa wê were kirin. Têgînên weke dûnya piştî mirinê wê 'dilmun' wê herkesek wê here wir. Kesek wê dema ku ew mir wê, were şîştin, rûnkirin û bi qûmaşekê ji hasirê hatî çêkirin wê were girêdan û piştê wê, were defnkirin. Di rûtûelên defnkirinê de wê, yê rûtûela meresîmî a denfkirinê çêdikê 'şita-dinanna', yê ku mirî dişoyê 'bikîtum' û yê ku qabrê amede dike ku mirî wê bê xistinê 'a-bî-a-gál' wê hebin.

Piştî ku mirî hat amedekirin wê, piştî van pêvajoyên bûhûrandinê re wê ew wê were defnkirin. Defnkirina mirî wê, weke çûyina wî ya 'rêwîtiyek dirêj' wê ew wê were amedekirin. Heta ku wê tiştên bi xwe re wê bibê wê ew jî wê werina amedekirin. Lê tişteke din heya weke ku em di mîtolojiya sumer de dibînin. Wê ew jî wê têngîna 'jîyane sermed' bê. Wê bi wê re wê were ser ziman ku wê piştî ku mirov ji dunyayê goçî dunya dunya din kir wê, li wê dunyayê wê, êdî wê jîyane sermed wê bi xwe re

wê bijî. Li gorî başî û nebaşîyên xwe wê bigihijê rewşek jîyanê bi başî û nebaşî. Di wê çerçoveyê de wê têgîne 'emelê mirov' ku wê di demên piştre wê bi bawerîyî wê were mirov wê, di aslê xwe de wê, weke têgîneka ku wê bê temenê lêpîrsîna başî û nebaşîyê jî. Wê di wê çerçoveyê de wê, têgînên weke li ser herdû milên mirov wê du ferîşte wê hebin û yek başî û ne yek nebaşî wê binivîsênê jî wê hinekî wê bi wê ve wê girêdayî bê. Ev wê, di nava bawerîya sumerîyan a olî ku wê piştre wê pêşkeve de wê were dîtin.

Sumerîyan wê di wê çerçoveyê de wê dema ku mirov li wan dinerê wê mirov dibînê ku wan şêwayekê jîyanê ê pirr zêde bi têgînî avakiribûn. Jîyane sumeran wê, di wê çerçoveyê de wê, bi zêhnê wan re wê li pêşî û paşîya wê jî wê were hizirkirin. Her wusa wê, destpêka bûyina wê ku wê bi mîtolojikî wê bi têgîn û mîtolojiya 'afirandina mirov' re wê were ser ziman wê were dîtin. Wekî din wê piştî jîyanê wê mirov wê çawa bibê û wê çi ji mirov were wê, weke ku mirov ji mîtolojiya sumerîyan wê fahmdikê ew wê bi zêdeyî wê serî bi wê re wê biwastênin. Di wê çerçoveyê de wê, têgînên ku wê pêşbixin wê, bi awayekê baş jî wê xwe bi wê bidina bawerkirin jî.

Di dema sumer de wê, ziman wê qarakterê nivîskî wê bistênê bi kifşkirina wan a nivîsandinê re. Wê bi wê re wê weke aliyekê din jî wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê sumerî wê, di wê çerçoveyê de wê, di aslê xwe de wê, hin bi hin wê têgîn û têgihîştinên xwe wê birijênina li nivîsandinê. *Nivîsên bizmarî* ên ji dema wan wê hinekî jî wê nîşanak û birhana wê rastiyê bin.

Wekî din wê dema ku mirov li dema sumerîyan dinerê wê, weke ku wê Benno Landsberger jî wê di nivîsa xwe ya li ser sumerîyan de wê werênê li ser ziman wê sumerî wê, nivîsandinê wê bi wê re wê piştî wê re wê bi awayekê pêşxistina dibistanî wê temenê perwerdekirinê wê bi zimanê xwe re wê, pêşbixin. Wê zimanê wan wê, di wê çerçoveyê de wê piştî ku wê bê zimanê perwerdeyê wê weke ku mirov kifşdikê wê êdî wê zêdetirî û wê baştirin wê nivîsandinan wê zêdetirî wê di jîyane xwe de wê weke têgînên ku ew esas bigirin wê pêşbixin. Peşketina rewşa perwerdekirinê di dema sumerîyan de wê, bi awayekê wê bibê. Ew jî wê ew bê ku wê, di bawergehan de wê pêşî wê li ser bawergehan re wê, ew wê bê kîrin. Di dewama wê de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê sumerî wê, di wê çerçoveyê de wê girseyên perwerdekirî ên weke 'aligir' li bawergehan wê biafirênin. Di wê çerçoveyê wê de bawergehên sumeran wê ne tenê wê weke bawergehna ku wê di wan de wê tenê wê ol û bawerî

wê were fêrkirin bê. Wê di wan de wê, di çerçoveya sazûmanek hizirkirinê ku wê bawerî jî ne dervî wê bê wê, jîyan wê bi hemû aliyên wê re wê were perwerdekirin. Ber ku sumerîyan baawer diikir ku wê her tiştê di jîyanê de ku ew zindî bê û nezindî bê wê, taqabûlî hebûnek yazdanî bike. Di wê çerçoveyê de wê têgînek wê bi wan re wê hebê. Di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê giirng wê bi wan û rengê pêşketina wan re wê mirov dikarê wê kifşbikê û wê werênê li ser ziman.

Di çerçoveya pêşketina sumerîyan de mirov dikarê hinekî li ser zimanê wan û gotinên jî ziman re wê, kifşbikin werênina ser ziman.. Minaq, em dema ku wê dema sumerîyan wan lêkolîn dikin wê, bi wan re em dibînin ku wê rewşên weke pîşeyê wê pêşketî bin. Minaq, cotkar "engar", bexçivan "Nûkarîb", şivan "sipad", masîvan "sûkadak", aşvan(xwarinçêker) "nûhadim", hesîkar "simuğ", merengoz "nangar", Berderîvan "tibîra", berber û kinder ["kinda"], cilşîştinkar "aslak", Yê ku tiştên weke cêran û hwd çêdikê "'pahar", hêtlêker "gidim" û hwd bê. Weke van mirov dikarê gelek gotinên ku em ji zimanê sumerîyan û ankû zimanê dema sumerîyan kifş dikin wê, weke navê pîşeyna jî bin. Her wusa mirov dikarê vê jî wê, di dewama wê de wê werênê li ser ziman ku wê ev rewşên weke rewşên çêkerîyê ên di jîyanê de ku wê, afirandinê wê bi destî wê pêşbixin wê, pêşbikeve. Di serdemên sumerîyan wan de wê, rewşên bi vî rengî wê zêdeyî wê pêşbikevin. Li vir, em divê ku vê yekê jî wê werênina li ser ziman ku em bahse dema sumerî('kingir')yan dikin em, di wê têgîhiştinê de na ku em bahse demeka bi hezaran salan a weke serdema şariştanîyê dikin. Ev demên şariştanîyê ên li herêmê wê weke demna ku wê li herêmê wê pîr zêde wê, weke rewşa têgînî ên ku mirov dikarê wan werênê li ser ziman bê. Ev rengên gotinên ku me hanîna li ser ziman wê, weke gelek gotinên din ên ku em ji zimanê dema sumerîyan wê kifş dikin, wê bi şewayekî morfolojikî û ankû dengzanîyî wê, di nava kurdîya roja me de wê, rewşên zimanî û gotinî û rêzimanî û hwd ên ku taqabûlî wan dikin wê, hebin. Di dewama wê de wê, rewşa zimanîya wan dema, mirov wê *zimanê firatî* ê weke kurdî de wê, xwe bide dîyarkirin.

Minaq navên weke navê 'nisêbînê' a roja me ku wê di dema sumerîyan de wê weke 'nisibîsê' wê were bi navkirin û li ser ziman û hwd. Zimanên herêmî wê di vê çerçoveyê de wê xwediye rewşekê bê. Navê sawalan minaq ên mehê 'mih', masîyê 'masî', gayê 'ga' û hwd wê hebê. Di vê çerçoveyê de wê navên wê demê wê xwe wê bidina dîyarkirin. Di rewşa ziman de wê, di demên sumerîyan de wê were dîtin ku wê, zimanekî wan ê pêşketî wê hebê. Di vê çerçoveyê de wê di serdema sumerîyan de wê,

weke demeka pêşketî wê xwe bide dîyarkirin. Serdemên şariştanîyê ên li kurdistanê wê, di vê demê de wê pêvajoyîna pêşketî ên şariştanî wê bijîn. Di dema çanda hassûna û ankû samarra de wê, li vê herêmê wê, demek pêşketî a bi jîyane civakî re wê bê bûhûrandin. Em ku wê werina dema çanda ûrûkê, wê di dema çanda ûrûkê de wê, rewşa jîyane çanda demê weke ku mirov ji destanên wan ên demkî ên weke yên 'destana gilgamêş' û hwd mirov kifş dike ku wê di rewşek civakî a pêşketî û bi ast de wê bijîn. Navê 'gilgamêş' em di wê demê de û di demên hinekî piştre ên hûrî û mîtannîyan de jî di bineter û ankû kêvilbarên wan ên nivîskî de rastî wan dihên. Di kurdîya roja me de jî wê, weke ya wê demê wê gotina 'gilgamêş' wê were wateya 'ê gir weke ga' û ankû gir weke gamêşekî' û hwd re wê xwediyê wateyê bê. Gotina 'gir' û ankû 'gil' wê di wate bi cûsseya xwe re ku mirov gir û ankû mazin û zaxm bê. Her wusa wê di vê çerçoveyê de wê werê li ser ziman. 'Ga' wê weke sawalekê wê pirr zêde wê gir bê. Ew girbûna ga wê di çerçoveya şibandinekê de wê bi gotina *gilgamêş* re wê were li ser ziman.

Di rewşa çanda dema ûrûkê de wê, di vê çerçoveyê de wê gotinên weke şibandinê ên bi vê rengê ên weke bi gotina 'gilgamêş' re wê zêde wê werina bikarhanîn. Ev jî wê, nîşanaka zimanekî razber ê bi tîgînî ku ew pêşketîya jî bê. Di vê demê de wê, hê ew zimanê nivîsê ê weke şibandinê li ser sûret û ankû wêneyan re wê were bikarhanîn. Lê hin bi hin wê, weke ku mirov bi tîpan û hwd re wê bibînê wê zimane dageran û hwd wê pêşbikeve.

Ji pêvajoyên şariştanîyê ên dema sûmerîyan mirov wê jî kifş dike ku wê masîvanî wê pêşketî bê. Her wusa minaq wê ji xwe re wê kiştan wê çê bikin. Kişt wê, bi gotina 'ma' re wê were li ser ziman. Gotina 'ma' wê, heta roja me jî wê, di kurdî de wê di wateya 'avê' de wê were bikarhanîn. Meşandina wê jî wê bi 'lah' wê were li ser ziman. Di vê çerçoveyê de wê, ev wê were dîtin. Bi wê re jî wê, were dîtin ku wê, kedîkirina sawalan û pêşxistina wan wê, zêdetirî wê pêşketî wê derkeve li pêş. Minaq, mirovên ku ew garanên wan ên sawalên mazin hena wê gotina 'gûdnîga' wê werê li ser ziman. Mirovên ku ew ew sawalên weke mirîşkan û hwd re ku ew alaquadar dibin "ûşandû" jî wê, di vê demê de wê pêşbikevê. Ev rewş hemû wê, bi xwe re wê wê jî wê, bidina nîşandin ku wê di reng û şêwayekî de ew rewşên ahlkirin û kedîkirin wê, weke rewşeka bisazûmanî a bi jîyane civakê re wê pêşbikeve û ankû wê were pêşxistin. Ev dem wê, di dema sûmerîyan de jî wê weke xwedîyê sazûmanaka pêşketî a ku ew pêşketîya bê. Di vê demê de wê, bi wê re wê

di ahengekê de wê were dîtin ku wê karê destî ê weke hêkelqûsanîyê
 "alangû" jî wê pêşketî bê. Ji xwe wê, hê di demên civake neolîtîkê de wê
 ev rewşên weke çêkirina hêkelkên piçûk û ankû hinekî mazin wê hebin.
 Bi wê re wê karê hêkelqûsanîyê û ankû wê nivîsanîyê wê bi hevdû re wê
 di rewşekê de wê bimeşê. Wê kevîrên nivîskî ku wê di roja me de weke
 'nivîsên bizmarî' dihên bi navkirin wê û ku ew di wê demê de wê weke
 'dûp' werin bi navkirin wê werina pêşxistin. 'Nivîsandin' jî wê, bi gotina
 'sar' wê werê bi navkirin. Mirovên ku wan kevîrên nivîsên bizmarî çê
 dikin û ên ku ew wan dihêlênin weke "gadûbba" wê ji hevdû cûda bin.
 Wê di vê demê de wê têngîna xwedanî(milkîyetê) wê weke ya malbatîyê
 ku ew "şêgit" dihê bi navkirin wê hebê. Di vê çerçoveyê de mirov dikarê
 vê yekê jî wê werênê li ser ziman ku wê, ev rewşên ku ew pêş dikevin
 wê, weke rewşna rûniştî wê xwe bi awayekî wê li ser zimanê wan ê ku
 ew heta roja me li ser kevîrîna hatîya û dihê xwendin wê ji wê were
 fahmkirin. Di vê demê de wê rewşa falvanîyê û ankû falmeyîzendinê û
 hwd wê zêdeyî wê pêşketî bê. Falmeyzêker û ankû falvan ku ew weke
 "maşşûgidgid" wê, di vê demê de wê weke xwediyê rengekî pêşketînî ê
 bi sazûmanî bê. Mirovên falmeyzêker wê di vê demê de wê zêdeyî wê
 hebin û wê xwediyê bandûrekê jî bin. Di vê çerçoveyê de wê, rewşa wan
 wê, di vê demê de wê weke rewşek civakî a rûniştî wê xwe bide
 dîyarkirin. Di dewama wê de wê rewşên weke 'kafirîg' ku ew taqabûlî
 gotina 'afsûnkar' dikin wê hebin. 'Kafirîg' wê, ji navaroka gotinê jî wê
 were fahmkirin ku wê gotina 'pîr' wê di hundûrê wê de wê hebê û ev jî
 wê weke ku ew di kurdîya roja me de wê hebê wê di wateya 'mirovê pîr'
 de bê. Di kurdî de wê 'pîrig' wê, hebê û ev jî wê ji mirovê (*bi teybetî,
 pîrigû taqabûlî navê jinên ku ew di wê warê de bizane bin wê bikê*) ku ew
 di rewşên başkirin, aqildan û bi şînahîyan çêkirina dermanan re ku wê
 navdarbê bê. Heta roja me jî wê ji mirovên bi vê rengê re wê gotina
 'pîrig' wê were bikarhanîn. Di gotina pîrig'ê de wê, li gorî têngîna û
 têngihîştina wê ya di nava civake kurd de bi zimanê kurdî ku ew heya wê,
 ji jinên pîr ên nawserî xwe re wê ev gotin wê were bikarhanîn. Di temenê
 vê gotinê de wê, weke ku mirov ji demên berê jî wê, fahm dike wê gotina
 'pîrekê' wê weke navê jinê wê hebê. Pîrek, wê bi têngîna xwe re wê, jina
 ciwan û ankû dema xwe ya ciwanîyê derbaskirîya (jijina zewicî re jî wê
 ev gotin wê were bikarhanîn.) wê were li ser ziman. Lê ku ew ji wê re hat
 gotin 'pîrig' ew hingî wê, weke jineka ku ew pîr zêde pîr a û ew bizane
 ya û herkesek serî li zanebûna wê dixê bê. Di vê çerçoveyê de mirov,
 dikarê di dewama wê de wê jî wê werênê li ser ziman ku wê, ev rewş û

karên ku me li jor navê wan hanî li ser ziman ku wê, di çerçoveyek menewîyetê de wê ji wê demê wê xwediyê renekê pêşketî wê hebin. Wê di vê çerçoveyê de wê were dîtin ku wê kar û xabatên ku ew hena û dihên pêşxistin wê, di çerçoveyek têtî a menewîyetê de wê, xwe bidina nîşandin. Ev jî wê bide nîşandin ku wê, karên têtî ên weke menewîyetê û hwd wê pirr zêde wê pêşketî bin. Wê di vê çerçoveyê de wê li rewşên dûnyayî û aqilî û hwd wê were **hizirkirin**.

Mirov dikarê li ser navan re rewşa sumerîyan bi gelek aliyên wan re wê kifşbikê. Minaq wê, rewşa navên weke "ereşkîgal, Nînhûrşaq û keça wê *Geştînanna* mirov dikarê were ser ziman. Ev nav ê rengê nivîsandina wan a bi awayekê dirêj wê, di ware pêşketina wan a wê demê de jî wê karibê têtînekê bide me. Yanî wê bi gotinên fireh û dirêj re wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, pêşketina wan wê xwe bi awayekê bi ast bide nîşandin. Bi zimanî wê, heta ku mirov wê bi aqilê xwe wê were wê astê û pîvanê ku ew bi gotinên dirêj bihizirê û wê werênê ser ziman wê, di aslê xwe de wê, karibê weke aliyekê din ê giring ê pêşketina ku wê bi xwe re wê bide nîşandin bê.

Di dewama wê de mirov dikarê wê jî wê werênê li ser ziman ku wê ji navên hin navên ku me li jor hanî ser ziman wê tiştekê din jî wê were fahmkirin. Navên ku min hanîna ser ziman wê ji aliyekê ve jî wê, rengê pêşketina wan bi şewayê pişeyan ku wê ew pêşketî û heya wê bide nîşandin. Ev jî wê, bi awayekê wê, renekê pêşketinê ê ku mirov wê bi teybetî wê weke astek bilind wê dikarê wê werênê li ser ziman bê.

Wekî din sumerîyan di ware matamatikê, geometriyê û hwd de wê didina nîşandin ku ew xwediyê astek pêşketinê na. Di awayê hasibandina rewşa stêran û kifşkirina gerwerkên weke heyvê û hwd ên dervî dunyayê wê mirov dibînê ku ew xwediyê têtî û têtîhiştina wê na. Wan ew di nava zanîna xwe de kifşkirina. Weke heyvê, rojê û hinek gerwerkên din wê, di nava zanîna wan de wê were ser ziman. Di mîtolojiya wan de wê, dema ku wê bahsa gerwerkên li dora rojê û ankû nêzî rojê ku wê hin yazdanên xwe yên li azmana wê li wan bicihbikin wê, di wê çerçoveyê de wê karibê têtînekê bide me.

Wekî din wê di ware hasibandinê de wê, bi matamatikî û geometrikî hasibandinên bi sê-koşe û çar-koşe û ankû hasibandinên bi hijmarî wê nîşanaka wê hebê ku ew xwediyê têtîna wê na. Sumerî wê di nava têtîna xwe ya astrolojikî de wê têtînen xwe yên stêrzanîyê û hwd wê werênina ser ziman. Di wê ware de hizirkirinên bi gerdûnê û destpêka wê weke bi afirîna wê re wê, weke aliyekê din ê ku mirov dikarê wê ji wê aliyekê ve

wê werênê li ser ziman. Wê têngîna bi 'tîamat', 'abzû', 'kî', 'Anû' 'merdûk' û hwd wê, weke yazdanna ku wê di mîtolojiya wan de wê werina ser ziman bin. Bi rengên ku ew hatina şîrovekirin û dihên ser ziman wê di wê ware de wê têngînekê wê karibin bi van rengên têngînî bi pêşketina wan re bidina me bin.

Ji navên ku me hinekî li jor weke navên pîşeyan û hwd hanî li ser ziman wê mirov digihijê wê têngînê ku wê sumerî wê, di wê ware pêşketina şariştanî de wê li pêşî dema xwe bin. Ji ya ku em di derbarê wan de dijîn wê ji wê zêdetirî wê xwediyê pêşketinekê bin. Di wê çerçoveyê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring mirov dikarê wê werênê ser ziman.

Di nava çanda sumerî de wê hemû tişt wê li bawergehê wê bo yazdan wê biheta kirin. Wê di wê ware de wê, di wê demê de wê kesên weke nivîsar ên ku ew dayimî karê wan bi nivîsandinê ve bû wê hebin. Lê yên weke Nabo, **Ludingirra** û hwd jî ku wê weke nivîskarna dema sumer in wê nave wan wê hem di mitolojiya sumer de û hem jî wê wekî din wê, were ser ziman ku ew nivîskarna jî dema sumer in. Nabo wê, weke kesekê 'katîb' û hwd wê were ser ziman. Ludingirra jî wê weke jineka nivîskar a jî wê demê wê were ser ziman wê ji Erîdû bê. Wê ji bawerîya Enlil bê.

Wekî din wê jî mirov karê wê werênê li ser ziman ku wê sumerî wê di dema wan de wê gelek kesên ku ew weke nivîsar wê bibin. Ew jî wê weke 'kesna bênav' wê werina ser ziman. Minaq di mîtolojiya sumer de wê ne tenê wê yazdanên mazin wê yên piçûk û herêmî wê jî bahsa nivîsarên berdestê wan wê were kirin. Di wê çerçoveyê de ev kesên weke nivîskar wê di pêşxistina çanda sumer û mayindakirina wê de wê weynek dîrokî a mazin wê bileyizin.

Di wê rewşê de wê mirov diakrê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê çanda sumeran wê, di wê çerçoveyê de wê bi awayekê giring wê, pêşketina wê xwe bide nîşandin. Çanda sumer wê, di aslê xwe de wê wê bi çanda nivîsandinê re wê, pêşkeve. Di tîpên nivîsandinê ên sumeran de wê wêneyên tişt, tayrik û hwd wê, werina bikarhanîn. Wê ev nîşanaka tiştêkê din jî bê. Ew jî wê ew bê ku wê, sumerî de wê, di ware bi watelêkirina tiştan, bûjenan, zindiyan û hwd de wê, xwediyê têngîn û felsefeyek jîyanî a fahmkirinê bin. Di wê çerçoveyê de wê ew wê kodên fahmkirinê wê di mejiyê wan de wê biafirênin.

Weki din wê dema ku mirov li ser rewşa pêşketina bajarwelatan re wê bike ku wê fahmbikê wê ji aliyên ramyarî, rewşên aborî, çandî û hwd ve

jî wê têngînekê wê bide me. Sumerîyan wê bajarna ku wê di wan de wê sazûman wê hebê, rêyên ava pîs ku bi wê diherikin derve wê hebin. Wekî din wê malan wê avabikin. Malên wan ji hariyê bin. Wê, di hariyê de wê weke ku wê heta roja me jî wê kurd wê biarbênin wê hariyê wê tîrşbikin, kayê bixina nave û piştî wê demek dirêj wê bihêlin û her roj wê hinekî biavê wê weke hariyê bihewîrênin wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê, ev wê weke çandaka wan ya avakirinê bê. Wekî din wê mirov bi bajarwelatên sumeran re dibîne ku ew di wê çerçoveyê de ew bi zêdeyî di nava xwe de wê bi civakî wê xwediyê sazûmanak jîyanî bin. Wê civaketiyeke wê di nava wan de wê hebê. Wê ew wê bi wê re wê bijîn.

Bajarwelat wê xwediyê rêveberîyeke xwe ya ku ew bi rêve dihêbirin bê. Wê, di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê sumerî wê mirov bi wan re dibîne ku wê sazûmanak wan ya rêvebirinê wê hebê. Di hemû mîtolojiyên sumerîyan de wê, têngîna ku ew bi wê yazdanên xwe dihênina ser ziman wê weke ku ew keyek bê wê bînin ser ziman. Wê li rex wan wê bahsa wezîrê wan jî wê were kirin. Wê, di wê çerçoveyê de wê ew wê werênina ser ziman.

Pêşketina bi bajarwelatên sumerî re wê, demek nû wê li giştîya herêmê wê xwe bide nîşandin. Sumerîyan wê, dema ku mirov wê di serî de wan bike ku fahmbikê wê bi pêşketina wan re wê bibê. Pêşketina bajarwelatên sumerîyan wê, çavê hemû hewirdorên wan wê bide ser wan. Bi hêrîşî dest bi hatina elemîyan li herêmê wê hinekî jî wê bi wê rengê bê. Wê bi hatina wan re wê, demek nû wê bi xwe re wê werênê. Uruk wê dema ku wê hin bi hin wê derkeve li dika dîrokê wê, weke destpêka demekê wê pêşketinê bi xwe re wê çêbikê wê, bo demên sumerîyan bê destpêkek. Uruk ku wê pêşketina wê bi ya demên *cemset nasr* re wê xwe bide domandin ev dem wê weke demek ku wê êdî wê di wê de wê çand, pêşkeve, nivis wê pêşkeve û zêde were bikarhanîn, xanadanî wê pêşkeve, çandînî û hwd wê pîr zêde wê pêşkeve. Heta *demên meşîlimê* wê ev dem pêşketina xanadanên kiş û serdestîya wan wê xwe bide domandin.

Di wê demê de wê weke ku em bi Umma û lagaşê re dibînin ku wê bi hevdu re wê şer bikin wê demek wê destpê bike. Ev pêvajoya şerê nava Umma û lagaşê wê weke şarê kifşkirina sînorê nava xwe jî wê were dîtin û ser ziman. Wê, li herêma *gana-ugigga* ku wê bibê wê Zabalam wê şer li lagaşê wê denezê. Di wê demê de wê herêmên weke guedinna ku wê weke herêmek bi sere xwe wê têkiliya ji lagaşê wê bi birrê wê, piştî wê weke rewşa lagaşê wê lawaz bibê. Herêm û ankû bajarên weke *zabalam*, *Guedinna* û hwd wê, xwe ji wê dûr bikin.

Wê şerê nava bajarên wê, navendên mazin ên weke lagaşê wê bandura wan wê kêmbike. Her çendî ku wê piştî bi navbeynkariyê wê, sinor wê weke meşîlim-eannatum jî lê wê ev wê, zêde dewam nekê.

Di nava bajarwelatên sumer de wê weke Uruk, eridu, lagaşê û hwd wê, nippur wê pîr zêde wê weke navendek mazin bê. Heta ku wê di demên dawî ên sumer de wê weke navendek ku wê giştîya sumer jî wê bidest kifşkirinê bike. Keyên ku ew xwe li nippur'ê serdest dibînin wê weke xwe li giştîya sumer serdest bibînin. Ber vê yekê wê di demên herîkîna koman bi ber sumer ve û wê bidest dagirkiirînê wê bikin wê di serî de ev navend wê weke armacên pêşî bê.

Di gelek şîroveyan li ser sumer de wê dema ku wê bahsa ji hole çûyin û ankû windabûna sumer wê were kirin wê bahsa serdestîya Key Sargon ku wê nave wî ji nave Agadê wê were bikin. Berî aqadîyan û hatina wan ya li sumer û bidest dagirkirina herêm û bajarên wê kirinê wê di aslê xwe de wê Gûtî-babil-sumer wê, di demên sumer ên dawî de wê, serdestî û desthilatdariyek giştî wê pêşbixin. Her çendî ku wê serdestîya Aqad wê weke ya pêşî a weke bi împaratorî wê pêşkeve wê were nîşandin jî lê wê berî wê, ev wê bi gûtîyan re wê were dîtin. Wê gûtîyî wê, di dema xwe de wê desthilatdariyek giştî wê avabikin û heta ber çiyayên toros, amanos û zagrosan wê di qadek fireh de wê, desthilatdsrîyek giştî wê avabikin. Gotinên weke *'hatina gûtîyan heta ber zagrosan'* wê heta roja me jî wê, di mejiyan de wê li herêma wê were vegotin.

Lê rewşa Aqadîyan wê, **weke ku em li jêr bi berfirehî li ser wê bisekin** in wê, weke destpêkek desthilatdarî û serdestî bi samîyî wê li ser axa sumer wê pêşbixê wê, xwe bide nîşandin. Ev dem wê weke demek teybet bê. Sumerî wê di demên xwe de wê, rêveberîyek giştî wê di demên xwe yên dawî de wê dest bi avakirina wê bikin. Lê ew wê zêde pêşnixin û nikaribin wê bi zêdeyî wê bidina doimandin. Wê, bi demê re wê serdestîya xwe wê ji dest wê bidin. Komên samîyî ku wê werina herêma wê pêşî wê demek dirêj wê di nava sumerîyan de wê, bijîn û wê nîrxên wan ên pîroz wê hildina li nava xwe. Wê bi wê re wê, piştî wê re wê hin bi hin wê di nava wan de wê derkevina **li pêş**.

Ta deme ku cotkirin pêşkeve, ahlkirin û çêrandin bibe, jiyana gundîtîyê pêşkeve û nivîs were kifşkirin û were bi karanîn li ber diclê, firatê û bi teybetî jî li ber keviyan amede û li hin deverên başûrê kurdistanê bi cîh bûn dibe. Di wan deman de jiyane bajartîyê piştî pêşketina jîyane gundîtîyê re bi pêşdikeve. Hin bi hin ew jî dibin. Awayê bajarên derdikeve hole. Bajar hin bi hin şîr di bin. Bi pêşketina gundan re

deme pêşketina bajaran dest pê dike. Pêşketina bajaran ji bi çêkirina xanî û malên weke ku li govan têne çêkirin derdikeve hole. Derketin û pêşketina bajaran li kurdistanê berî zayînê di naqabîna 6000 û 5500 wan de dibe. Ev dem wê taqabûlî demên şarîştanîyê ên dema sûmerîyan û hwd ên pêşketî wê bikê. Di vê pêşketinê de bi qasî ku tê gotin du çanda bi awa derdikevin pêş çanda *ubayd û tel-xalaf* e.

Her weha piştî van pêşketinan, deme Urukiyan dest pê dike. Deme wan ji, deme şarîstaniyê ya. Ev dem bi qasî ku tê fahm kirin di berî zayînê di naqanîna 4500 û 3500 wan de xwe dide ber çavan. Ev dem, demeke di hizir û di deme şarîstaniyê de demeke pêşketiya. Di wê demê başûrê kurdistanê mirov karê bigîştî ji bi pêşketiya. Pêşketina urukiyan ne tenê di qada çandê de ya. Ji aliyên weke pêşketina teknolojiyê jî wê xwediyê rewşek pêşketî bê. Di deme urukiyan de cotkariya avî û karên madanê û çandin û di qada teknolojiyê û hwd de ew, pirr li pêşin. Di *destana Gilgameş* de wê, ji gelek aliyan ve wê pêşveçûn wê raxistin li berçavan. Baziganî jî bi pêşketiya. Çûn û hatinaka mezin di wê de ji bo bazirganiyê li mezopotamya pêşdikeve. Di wê demê de nivîs bi pêşketiya û di qada rêveberî û dewlete de qeyd kirin ji dest pê kiriya. Ji kêvalbarên wê demê ên nivîskî û ankû bineterên nivîskî ên ji vê demê, mirov vê yekê ji wan bi awayekî vekirî fahm dike.

Pêşketinên sumerîyan wê, di wê çerçoveyê de wê bi serê xwe wê pêşketina xwe wê bidina diyarkirin. Lê kengî ku wê, hin bi hin wê, rêveber wê, derkevina li pêş û wê, bi zêdeyî wê, dest gûharandin di wan de wê bibê wê hingî wê rewşa sumer wê ji temen ve wê bidest gûhartinê wê bike.

Di dema sumer de rewşa aborî û ramyarîyê

Ku mirov bahsa rewşa rêveberîyê a demên sumerîyan bikê, di serî de wê, bawergeh wê weke aliyekê giring wê derkeve li pêş. Di bawergehan de wê, di serî de wê, yên weke xabatkar wê bi navê 'EN' re wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. EN wê hinekî wê weke jinên serbixwe jî wê wateya wê hebê. Ku wê weke jinên biserê xwe wê were wateya wê yên bi erk li bawergehê wê, 'nin-dingir-ra' wê were dîtin. Di warê fahmkirina pergale rêveberîyê a li bawergehê de wê, bi zêdeyî wê, EN wê derkevina li pêş. Di wê rewşê de wê ji aliyekê din ve jî wê, di wê rewşê de wê navên ku wê weke navên ku wê rewşa wê di jîyanê de wê bide nîşandin wê, hebin. Minaq di bawergeha Înanna de wê, ku wê weke

unwana kesên jin ên xismetê ji wê re dikin wê 'nû-gîg' wê derkeve li pêş. Di bawergeha Nanna de wê 'entum' wê derkevina li pêş.

Erka van koman wê bi wê re wê bide nîşandin ku wê, ew di nava civakê de ji wê çawa bin. Di rewşa jinên ciwan ên ku ew dihên dema balixbûna xwe ku wê ji zawacê re wê amede bin wê, gotina 'şugitum' wê were bikarhanîn. Ev jî wê, weke navekê ku wê weke unwanekê jî jî bê. Wê ne weke mirovna ku wê bi zarorî li bawergehê kardikin bin. Lê weke kesna dervî bawergehê û weke yên baergehê ên xismetkar ku ew xwedî xabat û rewş in jî wê werina dîtin.

Di wê warê de wê, di rewşa rêveberîya bawergehê de wê jin wê, bi zêdeyî wê, weke rewşek teybet a xismetkar wê derkeve li pêş. Di wê rewşê de wê, mirov dibînê ku wê, di bawergehê de wê weke ku mirov ji destûrên hamûrabî fahmdikê wê navê " Nâditîm" wê beremberê yê 'şugitum' wê derkeve li pêş. " Nâditîm" wê, weke keesna bi erk bin. Her wusa wê di nava destûrên hamûrabî de wê, bahsa zawaca bi wan re û zaroyên ku ew ji wan bibin wê xwediyê çi asta civakî bin wê, bahsa wê jî wê were kirin. Nava rewşa bawerîya sumer de wê, sê komên jinên bi erk û xismetkar ên di bawergehê de wê were kirin. Ew jî wê, bi navê *Lukur, nu-gig, nu-bar, Sal-zikrum* bin. Lê di rewşa *Sal-zikrum* de wê cûdahîya ku ew bi rewşa wê ya civakî û jîyanî re wê were dîtin wê, ji yên din wê cûdatir bê. Di tefsîrên di derbarê de wê weke jinek ciwan li ber zawacê ku ew hê di mala bavê xwe de û wê, çawa wê amedekariyên wê ji aliyê dêûbavên wê ve wê were kirin wê bahsa wê jî wê were kirin.

Dema ku wê rewşa " Nâditîm" binerê wê weke ku wê ji bineterên nivîskî ên ji **Zipparê** ku wê bîr derxistin de wê weke girêdanîya wan bi Şamaş ve wê werê ser ziman û wê di nava civakî de wê weke kesna ku wê xwedî mal bin, dewlemendiyê çêbikin, ew bi xwe di derbarê zawacên xwe biryarê bidin, malê çêbikin. Ardan bikirin û bifiroşin û hwd wê, weke rewşna ku wê di derbarê rewşa van jinan û wûcana wan a civakî de wê têgînekê wê bide me.

Ev dema ku em bahsa wê dikin wê dema dawî a sumer bê û wê di wê demê de wê hin bi hin wê babilî wê derkevina li pêş. Di wê demê de wê, bi wan re jî wê nirxên sumerî wê, weke bi cihbûyî di nava wan de wê werê dîtin.

Di nava destûrên hamûrabî de wê, ya ku wê were dîtin wê ew bê ku wê rewşa çîna *sal-zikrum* wê ji yê çînên din ên weke nîn-dingir û *lukur* wê zêdetirî wê li astek jêrtir bê. Wê, di wê çerçoveyê de wê di dîmenekê de wê were hanîn li ser ziman. Wekî din jî wê rewşa *Zikrum* wê, di aslê xwe

de wê navê çînekê bê û wê ne tenê wê bahsa jinê bikê. Minaq wê, dema ku wê dem wê were dema Aqadan wê di wê de ku wê beremberê wê were wê gotina 'Zikaru' wê were bikarhanîn wê di wê rengê ku ew bikardihênin de wê zêdetirî wê mêyla aliyê hanîna ser ziman a mêr de wê xwe bide nîşandin. Di wê çerçoveyê de wê, ev wê weke aliyekê ku wê mirov dikarê wê di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê, weke têgîneka ku wê li ser rewşa jîyanê û hwd de ku wê hatî çînkirin bê. Di demên sumerîyan de wê, Zikirum wê, zêdetirî wê di wateya jinên pîr ên serwer de wê were bikarhanîn. Lê dem bi dem di rengên bikarhanînê de wê navê mêrên pîr jî wê dervî wê newê dîtin.

Weki din wê di demên piştîre ên ku wê pêşketinê wê navê 'qadişitum' wê li deverên weke Marî û hwd wê, di bawergeha annunitu de wê, bahsa wan wê werê kirin. Annunitu wê yazdanaka jin a herêmê bê. Wê civakên samîyî ku wê werina herêmê wê bawerîya wê zû herêbikin û wê li dora wê, xwe bi bawerî bikin.

Piştîre jî wê li herêmê wê pêşkevin û serdest bibin. Di aslê xwe de wê herêma Marî wê, dîroka wê ku mirov wê weke kurd wê di roja me de jî wê bi navbikin bi Afrînê re wê werênê ser ziman wê bi zêdeyî wê çerçoveyek kifşkar wê bide nîşandin. Ji aliyekê ve wê deriyê wê li bahsa sipî vebê, ji aliyê din ve jî wê, deriyê wê li anatoliya wê ve bê û ji aliyekê jî wê piştî xwe wê bide herêmên din ên diclê û firatê. Wê weke herêmên din ên berfîretê wê yek ji wan herêmên ku wê navende çanda tel-xalef-hasûna-samara jî bê.

Di warê fahmkirina rengê bawergehên demên berê û weyna jinê a di wan de wê heta roja me jî wê rewşa êzdayîyê wê di wê de wê, bi zêdeyî wê, dîmenekê xweşik wê bi wê re wê were li berçav. Di wê çerçoveyê de wê, di wê rewşê de wê rewşa 'bakîreya li bawergehê rûniştî' wê heta roja me wê, di nava êzdayîyê de wê bide domandin. Wekî din ji destê wê xwarina gezek nanê şikeve wê, weke pêwîstîyeka wê çanda pîroz ku wê heta roja me jî wê xwe bi awayekê wê xwe bide domandin.

Di aslê xwe de wê rewşên baweriyê ên demên berê wê bi wê rengê fahmkirina wan ji nava bawergehê wê, di aslê xwe de wê, ji aliyekê ve wê, rengê rêvebirina civakê û girêdanya civakî ku wê bi wê were pêşxistin û wê civak wê bi wê re wê were bi rêvebirin wê, bide nîşandin.

Di wê warê de wê jin wê di nava civakê de wê li ser bawergehan û di wê de weke 'xizmetkarê yazdanan' bicîhbûyîna wê, ji aliyekê ve wê di awayekê wê weke çînek serdest a civakê jî wê bide nîşandin. Di wê

çerçoveyê de wê, di nava civakê de wê, gelek komên civakî ên ku ew bi wê rengê wê werina pêşxistin wê bibin.

Di mijare fahmkirina bawergehan a di nava jîyane mirov de wê ber vê yekê wê giring bê ku mirov wê di serî de wê fahmbikê û wê bi navaroka wê û rengên karkirin û pêdeçûyina wan re wan fahmbikê. Sumerîyan wê di wê nava bawergehên wan de wê, berhevbûyînen ku wê bibin wê ji aliyekê ve wê, di destê wan çînen xizmetkar ên di bawergehê de ku ew dixabitin de wê bibê. Ew wê, civakê wê bi wê rengê wê mirov dikarê bi wan re wan fahmbikê û werênê li ser ziman.

Civake sumer wê, bi çandiniyê, çotyarîyê, malbata şivan, nêçîrî û hwd wê pêşkeve. Lê di wê rewşê de wê malbatên mazin ku wê di wê rewşê de wê xwedîyê keriyên sawalan bin û wê ji wan şîr, hirî û amûrên xwe wê bigirin û wê bi wan wê xwe bidina jîyankirin wê werina dîtin. Ji aliyekê din ve jî wê rewşên çandiniyê wê bi zêdeyî wê derkevina li pêş. Çanda çandiniyê wê li herêmê wê di dema sumerîyan de wê, weke ku mirov ji nava mîtolojiya wan fahmdikê wê, weke çandek pîroz wê pêşkeve. Di wê çerçoveyê de wê, rewşên malbatê wê, bi çandiniyê re wê were dîtin.

Di wê rewşê de wê, ew wê were dîtin ku wê bawergeh wê di her demê de wê weke sazîyek civakî ku wê tiştên ku ew hatina çandin û hwd wê, hevkarê wan bê. Wê, malbat wê zadê xwe wê bi wê re wê parvebikê. Wê weke baca wê ku ew ji ya ku wê bidest xistî wê bide wê were dîtin.

Di rengê rêveberîya civakî a demên sumerîyan de wê mirov dibînê ku wê li rex bawergehê wê qasr û key wê derkevina li pêş. Di wê rewşê de wê ev du alî û lingên giring ên rêvebirinê bin. Wê, civakê wê ew wê bi hevdû re wê di ahengekê de wê bibin. Wê leşkerîti wê piştî ku wê pêwîstîyên parastinê wê derkevin wê ew wê, bi awayekê sazûmanî wê pêşkevin.

Sumerî di wê warê de wê biqasî ku mirov bi wan re dibînê wê di warê sazûmankirina leşkerîyê de wê dema ku wê şerek qawimî wê hema bêja hemû mêr wê weke endamên wê artîşa wan a şer ku ew bi wê şer bikin bin. Wê li ser gotina bawermend û oldaran a 'pîroz' û fermana key wê ti kesek wê li dijî wê ne xwedîyê gotinê bê û li dijî dernekeve. Di wê çerçoveyê de wê, di awayekê de wê rewşa wan wê were dîtin.

Di rewşa fahmkirina sumerîyan û pergale wan a rêvebirinê de wê, di wê çerçoveyê de wê, sazûmanek civakî wê hebê. Jina malê wê weke ew ji malê berpîrsîyar bê. Wê, di wê çerçoveyê de wê tîpolojîyek wê bi wê re wê were xêzkin. Di wê warê de wê, zaroyan wê werê dunyayê. Weke ku em di mîtolojiya sumer de, bi teybetî binetêra nivîskî a daketina

gilgamêş li dîyyarî mirîyan di wê de dibînin wê mirovê xwedî gelek zaro wê weke zêdetirî wê bi nîrx wê were dîtin. Wê, di wê de wê, gotina *"weke xwediyê heft zaroyan bû û bi yazdanan re di rabû dirûnişt"* wê, weke gotineka ku mirov dikarê di wê çerçoveyê de wê bi awayekê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê rewşê de wê, rewşa têkiliya nava jin û mêr, bi teybetî destûrên Înanna û piştire ên Hamûrabî wê hinekî wê tênginekê wê bidina me. Li rex wan wê hinek destûrên din jî ên nivîskî ku ew ji wê demê mana wê karibin tênginekê bidina me bin.

Mirov dema ku bahsa civakên sumerî bikê mirov diserî de wê dikarê bêjê ku wê weke civakna bi çandiniyê dijîn wê werina ser ziman. Lê rengê jîyane sumerîyan wê bi awayekê sê-dîmenî ku ew di zikhevdû de zihê dîtin mirov dikarê wê werênê ser ziman. Dîmenê pêşî wê bi çandiniyê û çanda wê re bê. Dîmenê duyem wê bi malbatîtîya şivan re bê. Dîmenê sêyem jî wê, malbatê çîyayî ku wê li rex çandiniyê û jîyane şivanî wê nêçîrîyê jî wê bikê wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê nesibê sumerîyan wê hertimî wê weke dilê wan wê bi rêve herê, heta demên ku wê, pêvajoya şerê li dijî bajarên wan wê destpêbikê bê. Di wê demê de wê sumerî wê êdî wê hin bi hin wê pêvajoyek şerê navxweyî wê weke ku wê bi şarê li dijî bajarên xwe wê bijîn wê were dîtin. Komên weke elemî û ankû samîyî ku ew diherikina li herêmê wê, di wê çerçoveyê de wê, zêdetirî wê bi demê re wê li herêmê bicihbibin û wê xwe bi çanda herêmê wê bikina civak û wê piştire wê serdestîyê wê bidest bixin. Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring bi wan re mirov dikarê werênê li ser ziman.

Sumerî wê, di warê rêverîyên xwe yên civakî de wê, hîyaraşîyek wan ku wan temenê wê bi xatên stûr pêşxistî wê bijîn. Di wê çerçoveyê de wê ew çerçoveya hîyaraşîkî wê çendî ku wê di nava beşên civakê de wê were dîtin wê jî civakê bi ber oldar, leşker û key û ankû qasrê ve wê bilind bibê. Di wê çerçoveyê de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê bawergeh wê pirr zêdeyî wê di nava karên dunyayî de wê bi awayekê şenber wê cih bigirê û wê xwe bide nîşandin.

Demên çanda ubeydê' ku wê heta ku wê dem wê were wan li dora 5500 salê berî zayina îsa wê di wê çerçoveyê de wê, pêvajoyek ku wê hin bi hin wê di çerçoveya pêşketina xwe de wê kûrbûn bi wê re wê bibê wê bide nîşandin. Her wusa wê wê, şarîtî (bajarîtî) wê hin bi hin wê pêşkeve. Li herêmê wê, mirov ji bermehiyên erkolojikî ên ku ew hatina derxistin jî mirov fahmdikê û dibîne ku wê rewşek rewşek pêşketî a li ser ya

gundbûnê re wê, bi pêşketina xwe bide nîşandin. Ji xwe wê, weke ku mirov ji kurdî bi gotinê fahmdikin wê 'şar' wê navê bajaritîyê bê û wê, temenê gotina şariştaniyê wê biafirênê. Mantiqê gotina şariştaniyê wê, pêvajoya civakbûnê a ji rewşa ya gundîtîyê derbasbûnê wê bi xwe re wê bide nîşandin.

Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê bide nîşandin ku wê rewşa bajarîtîyê wê çendî ku wê pêşketina şariştaniyê wê nimînê bikê wê ya gundîtîyê jî wê ya demên neolotikî wê numînê bikê. Di wê çerçoveyê de wê, di demên berî-şariştaniyê weke navend hebûna gundan wê piştî wê re wê, weke navend bajarbûna ku ew pêşdikeve wê destpêka pêvajoyên şariştaniyê jî wê bi xwe re wê bide nîşandin.

Bajarîtî wê di aslê xwe de wê, fektorên ku wê ji temen ve wê biafirênin wê pergale baweriyê û ya jîyane komî a ku wê biafirê bê. Di aslê xwe de wê, çerçoveya jîyane komî ku wê bi awayekê hîyararşikî wê di nava jîyane komî de wê bi xwûnê bi hevdu ve girêdayîbûnê wê bi xwe re wê werênê ser ziman wê bi wê re wê hin bi hin wê pêşkeve. Di pêvajoyên şariştaniyê de wê piştî wê çand, tîgîn û ankû aqil pêşket û pê de wê weke fektorên kifşkirinê wê tîgînên aqilî ên weke yên baweriyê û hwd wê derkevina li pêş. Di wê çerçoveyê de ev wê weke aliyê giring ên ku mirov dikarê wan werênê li ser ziman bê.

Di dewama wê de mirov dikarê wê weke aliyekê din wê di wê çerçoveyê de wê werênê li ser ziman ku wê rewşa bajarîtîyê wê, di wê çerçoveyê de wê weke ku em bi sumeran re dibînin wê navendên bajarî ên weke Kîş, Ur, larsa, Umma, Uruk, lagaş, eridû, kur, Aratte, Suruppak, arapha û hwd wê hebin. Ev rewşên bajarî wê di awayekê wê navendîya wan wê biafirê. Wê di wê çerçoveyê de wê, di çerçoveya wê bajarîtîyê de wê pêşkeve.

Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê li ser ziman ku wê sumerî wê, ew bajar wê, di wê çerçoveyê de wê, hin bi hin wê piştî pêşketina wan û pê de wê, rewşa jîyanê wê bi çînîkirina wê û hanîna li ser ziman wê bibê. Ev jî wê, li ser rewşên bawerî û di bawergehan de wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê, mirov wê bi rewşa xwe ya jîyanî re wê were çînî kirin. Weke ciwan, kal, jin, mîr, zewîcî, nezewîcî, keç, law, yên xîzmetkarên bawergehê, yên ne xîzmetkarên bawergehê û hwd wê, di wê çerçoveyê de wê, çînîkirin wê di nava jîyanê de wê bi wan re wê pêşkeve. Wê di wê çerçoveyê de wê dema ku mirov li binetê nivîskî ên ji demên wan dinê wê di serî de wê weke aliyekê

giirng bi wan re wê mirov kifşdikê, Wê, di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê, dema sumerîyan wê di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê din wê ê giring wê xwe bide nîşandin. Di wê rewşê de wê, rewşa rêveberîya sumer a ku wê di nava oldar, leşker û key-yazdanan re wê biafirênê wê di wê çerçoveyê de wê hiyararşîya wê were bigotinkirin. Wê navaroka wê were tişî kirin.

Di warê fahmkirina ramyarîya sumer a rêvebirinê de wê, di wê çerçoveyê de wê, bi temenekê aborî a ku ew bi çandiniyê, civakên şivan û hwd re ku wê pêşkeve wê xwe bide nîşandin. Di wê temenê de wê, çerçoveya wan a civakî û makanismayên wê yên xwe rêbirinê wê xwe bidina nîşandin. Makanismayên xwe rêvebirinê ên sumerîyan wê di wê çerçoveyê de wê weke komna bi çînî ku wê derkevina li pêş, bawermend, mirovên kal û hwd wê, pirr zêde wê ew bi gotin bin. Di wê çerçoveyê de wê ew wê bi zanîna xwe re biryarên ku ew didin, qahîn û ankû bêhêtên ku ew dihênina ser ziman û hwd wê, temenê biryardayîna wan jî wê bi xwe re wê biafirênê. Di wê çerçoveyê de wê, çerçoveyek civakî a sumerîyan wê bi temenê wê yê aborî re wê hebê. Çavkaniyê çanda hasûnna wê bidina nîşandin ku wê, çanda çandiniyê wê bi sumerîyan re wê pirr zêde wê pêşkeve. Wê, di wê çerçoveyê de wê bi zêdeyî wê temenekê wan ê pêşketinê wê biafirênê. Wê, bi wê re wê, derfetên çandiniyê wê temenê kifşkirinên zadên cûr bi cûr ên çandiniyê bin. Wê di wê çerçoveyê de wê di nava bajaran de wê, rewşên weke danîna bazara kirîn û firotinê jî wê di wê de wê tiştên zad wê bi hevdû re wê bînen pevîharandin. Yê ku zadek çandî wê bi zadê ku wî ne çandî û yê din çandî re wê bi gûharandinê wê bikê.

Wekî din wê di wê warê de wê kesên ku ew zadên wan ên çandiniyê nebin wê herin wê ji bawergehê wê deynbikin û piştê wê dema ku wam mahsûlên xwe rakirin wê beremberê wê weke ku wan bi peymankirina û sozdana wê bi deynê xwe dayinê re wê vegeerênin.

Li herêmên kurdistanê ji başûr û heta bakûr ku wê çerçoveya başûr û bakûrê mesopotamiya jî wê bi xwe re wê werênê ser ziman wê li wê temen û derfeta çandiniyê wê bi zêdeyî wê bide çêkirin. Wê li wan wê derfet wê zêdeyî wê hebê. Di wê çerçoveyê de wê herêmên weke 'girê gewre' ku wê temenekê çanda baweriyê a weke ya Enlil jî wê li wê hebê wê, di aslê xwe de wê, bi lêkolînên erkolojîkî ên li wê re wê di derbarê çanda berê de wê karibê gelek aliyan rohnî bike. Çanda **girê gewre** wê nîşanaka belevbûn û serwerbûyîna çanda ubaydê jî bê ji gelek aliyan ve. Di dewama wê de wê, gelek herêmên ber diclê ên li başûr û bakûr ku ew

î ro ji hole windana û ankû di bin axê de hê ne hatina kifşkirin jî wê di derbarê çanda wê demê de wê, çerçoveyek giştî wê bide me.

Çandek rêveberîyî wê di aslê xwe de wê, di wê demê de wê weke ku me li jor jî hanî ser ziman wê, bi bawergehan re wê pêşkeve. Di wê çerçoveyê de wê, herêmên bakûrê kurdistanê ku wê heta ber rojavayê kurdistanê wê, çanda Ubeyd-hasûna li wê bi pêşketina wê re wê kûrbibê.

Dema ku mirov bahsa sumer bike di serî de wê demên sumer ên piştî wê bi gûtî, lolî û qasîtiyan re wê, bi awayekê wê xwe bide nîşandin. Di wê çerçoveyê de weke demek nû a sumer mirov dikarê ji nûve derketina Gûtîyan ser dika dîrokê werênê li ser ziman. Navê gûtî bixwe jî wê weke temenê nave kurd ê ku di roja me de kurd li xwe dikin bê.

Weke serdema duyem a sumeran desthilatdariya giştî a gûtî, lolo û qasîtiyan.

Di derbarê dîroka demên sumerîyan û hinekî piştî wan re jî wê ji ber ku wê zêde agahi wê nebin wê hertimî wê cihê îxtîlafa bi fahmkirinê jî wê biafirênê. Di wê çerçoveyê de wê di derbarê wan de wê ji bineterên nivîskî ên sumerîyan wê hinekî wê di derbarê wan de wê were ser ziman. Lê ji aliyekê din ve jî ezê hin vegotinên ku wê pirr zêde di derbarê gûtîyan de di nava kurdan wê heta roja me weke çîrokan wê di nava wan de wê werina gotin jî li berçav bigirim û vê beşê bikim ku wê binivîsênim. Ber ku ew jî wê çendî ku wê weke vegotinna ku wê bi çîrokî jî bin wê di derbarê wan de wê, têgînekê wê bidina me. Wekî din wê, lêkolînên ku wê piştî wê werina kirin jî wê ji gelek aliyên ve wê wan piştrast bikin.

Di aslê xwe de wê, dema ku mirov demên sumer ên destpêkê wan hilde li dest wê mirov dikarê bêjê ku wê sumerî wê, di wê demên xwe de wê pirr zêde wê, bi awayekê bi hêz wê bijîn. Gelek êl û klanên wan ên ku ew bi hevdu re dijîn wê di demên dawî ên sumer de ku wê rewşek bi hevdu re wê biafirênin. Di aslê xwe de wê gûtîyî wê demek nû a dema sumerî wê bi xwe re wê bidina destpêkiirin. Lê ev dema gûtî-sûmer wê hinek xosletên wê ji yên demên berê wê cudakir wê hebin. Di wê çerçoveyê de wê hinekî mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, dema nû a sumer ku wê sumerî jî wê di wê de wê fahmbikin ku dema bajarwelatan dsawî li wê hatiya wê, di serî de wê, di wê ware de wê, demek nû wê bi xwe re wê bidina destpêkirin. Wê, bajarîti wê êdî wê ji navendekê wê weke ku wê mecbûr bimênê ku ew rêveberîya wê ya bajarî ew li ser xwe re têgînek serdest a giştî here bike. Di wê çerçoveyê de wê

heta ku wê weke ku em bi dema keyê urukê rewşa Utu-hangal re dibînin wê di demên dawî de wê bo ku ew wê rewşa xwe biparêzê jî wê heta ku wê bi navenda giştî a gûtî ku ew afirîya wê bikeve nava pevçûnê de jî.

Di wê rewşê de wê weke aliyekê din jî wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê rewşa gûtîyan wê, di dema dema keyê gûtîyî Inkişûş de wê, berhevbûnekê wê bide nîşandin. Wî xwest ku hemû bajarwelat, bi êlên lolo û qasîtîyan re jî li wî girêdana xwe bidina nîşandin. Wê gelek ji wan wê bikin. Lê di wê demê de wê pêşketina aqadîyan wê di serî de wê, weke telukeyekê jî wê ji wan ve wê were dîtin. Hatina hemberî hevdu wê, di destpêkê de wê nebê. Aqadî wê serdestîya gûtîyan wê herêbikin û wê bi wan re wê bijîn. Di wê çerçoveyê de wê di nava wan de wê bijîn. Heta dema Naram-Sîn. Naram-Sîn wê ew wê rewşê wê bi wan re wê bide gûharandin. Wê, hêrîşî gûtîyan bike û wê gelek ji wan bikujê. Wê bi wan kuştinên bi girseyî ku ew dike re wê xwe weke 'serkevtî' jî wê bike ku ew bide denezendin.

Gûtîyî wê di dema nû a sumer de wê bi rengekê împaratorî wê pêşketina xwe wê bidina çêkirin. Wê navenda wan ber çîyayê Cûdî ê roja me û herêmên botanê ê roja me bê. Di wê demê de wê Cizirabota a roja me wê bi nave gerzû-baqarta wê ji wan re wê weke navend û ankû wê weke hinek dîrok jî wê weke 'paytaxt' wê bînin ser ziman bê. Di wê çerçoveyê de wê rewşa wan wê xwe bide nîşandin. Gûtî wê, demek zêr wê di destpêka xwe de wê li dora hezar salî wê bijîn. Çendî ku wê dem bi dem wê pîrsgirêkên wan bi aqadîyan re wê bibin û wê piştî wê li dora sedsale 17' min piir piştî ku wê Asûr jî wê derkevin wê werina dîtin. Bi heman rengê wê zêde berî van deman û di demên li dora van deman de wê ti pîrsgirêkên mazin wê bi Asûran re wê çênebin.

Di wê çerçoveyê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê rewşa gûtî wê di wê demê de wê bi zêdeyî wê pêşkeve. Wê dema hatina keyê gûtîyî Sarlagab li ser taxt wê hingî wê di dema wî de wê, ew bi pîrsgirêka aqadîyan re wê rûbirû wê bimênê. Wê di demê de wê, Sarlagab wê, bi keyê Aqadî Shar-Kali-Sharri re wê were bermeberî hevdu. Gûtî wê di wê demê de wê ji beer diclê û heta ber zagrosan wê serdestîya wan wê hebê. Di wê demê de wê hemû dana berhevdu a aqadî û gûtîyan wê zêde wê encamê wê bi xwe re wê newênê. Di wê demê de wê, gûtîyî wê desthilatdariya wan wê xort bê û wê newê şikandin. Gûtîyî wê klanên wan ên li dora zagrosan ku wê dem bi dem wê hêrîşî hêzên keyê Aqadî Shar-Kali-Sharri bikin wê, bixwezê ji navenda gûtîyan ku ew bi hevdu re levbikin û ew pêşîya hêrîşan were girtin.

Aqadî wê heta dema key Sargon jî wê, di rewşek ku ew serdestîya gûtîyan wê here dikin wê bijîn. Wê li dora 500 salî wê, di wê demê de wê di bin desthilatdarîya gûtîyan de wê bijîn. Wê di wê demê de wê pirsgirêkên ku wê dem bi dem wê di nava wan de wê rûbidin jî wê, zêde mazin nebin. Aqadî wê li herêmên weke Susa, tel-braq, gasur û piştire li dora marî jî wê xwe bidina dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê mirov dibênê ku wî di wê demê de wê, gûtîyî wê demek dirêj a desthilatdarî wê bi serwerî wê bijîn. Mirov wê ji gûtîyan fahm dike û dibînê ku wê, di ahengekê de wê dem bi dem wê çendî wê hêrîş wê li wan bibin û wê lê wê di aslê xwe de wê, bi zêdeyî wê, karibin hebûna xwe bidina domandin.

Di wê çerçoveyê de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê di demên li dora sedsalên 19'în û 18'în ku wê bandura wan li herêmê wê kêmbibê wê, asûrî jî wê hin bi hin wê derkevin li hole. Wê, li herêmê wê bibina weke hêzek. Lê ev dema derketina Asûran wê taqabûlî dema derketina hûrîyan di dewama ya gûtîyan de wê bike.

Gûtîyî wê yekîtîya ramyarî wê ji dora 3700 heta li dora 2300 wê karibin çêbikin û di destê xwe de wê bigrin. Lê Gûtîyî wê di wê demê de wê gelek şerên navxweyî jî wê bi windahiyên mazin wê bijîn. Wê di dema keyê gûtîyî Elulmeş de wê, seferek wî li dijî keyê Aqadî Elulu wê bê kirin. Wê di wê demê de wê ev sefer wê, weke seferek çêkirina aramiyê wê di nava vegotinên di derbarê jîyane Elulmeş ku wê di nava kurdan de wê di roja me de wê werina gotin de wê bê ser ziman. Lê di derbarê jîyane Elulmeş de wê zêde agahi wê zêde nebin. Wê di derbarê sefera wî yah eta kuntarên Zagrosan ku wê bike û wê xwe weke 'keyê mazin' wê denezênê de wê, zêde zanîn wê nebin.

Di wê demê de wê mirov dibînê ku wê bajarwelat wê, di wê demê bi zêdeyî wê, karibin hebûna xwe ser lingan bigirin. Wê, bi awayekê din wê, artişa wan ya xwe parastinê wê hebê. Wê, pergale xwe parastinê wê avabikin.

Gengêşîya gûtî û aqadîyan wê, heta demên derketina key Sargon wê hertimî wê li leyha gûtîyan wê bi encam bibê. Lê di wê demê de wê dema ku wê key Sargon wê pêşî wê weke serleşkereke key urzababa bê û wê piştî seferekê ku ew divegerihê di qasrê de wê, derbeyê bike û wê bi wê were ser taxtê wê demek zêr wê bi aqadîyan jî wê bide jîyankirin. Heta wê demê weke ku em di rewşa key sargon û gelek rewşên din ên weke yêmn aqadî û gûtî ku ew di nava hevdû û di zikhevdû de dijîn wê mirov dibînê. Wê, di wê rewşê de wê, piştire wê, key Sargon wê, piştî ku ew tê

ser taxt wê, gelek deveran wê bi rêya bûyîna key û taxt û taca key wê, bi xwe ve wê bêî ku ew bikeve şerekê de wê bike. Wê di wê çerçoveyê de wê li ser wê rewşê re wê gelek dîrokzan wê bahsa çekirina wî ya yekîtîyek ramyarî a demê a giştî wê bikin. Wê ew wê di wê çerçoveyê de wê, bibin.

Desthilatdarîya aqad wê di wê demê de wê, herêmên weke Tuttul, marî, Ebla Dur-qatlimmu wê serdestîya navendî wê bike destê xwe de. Lê deverên weke Purushanda wê li dijî wê rabin û wê serdestîya key Sargon wê ji xwe re wê meşrû nebînin. Wê hingî wê key sargon wê seferê li hemberî Purushanda wê li darbixê.

Keyê Aqadî key Sargon wê, di dema xwe de wê bikeve nava şerekê demdirêj bi gûtî-sumerîuyan re. Wê bi wê re wê elemin ji wê ji kirinên wî nexweşîya xwe wê bînin ser ziman. Wê ew ji wê, weke aliyekê din ê ku wê rastî seferên key Sargon wê were bê. Desthilatdarîya ku wê, key Sargon wê piştî nave Naram-Sin wê avabikê wê li dora asrekê wê zêdetir wê bi serdestî wê bijî. Lê wê zêde derfetê wê li hemberî bi girseyî zêdeyîya gûtî û piştî nexweşîya elemiyan ku wê wan li rex gûtîyan wê bicih bike wê, xwe zêde li ser lingan negirê. Wê piştî Şar-Kali-Şarri wê hin bi hin wê desthilatdarîya aqad wê windabikê. Di destpêka aqadîyan mazinbûna aqadîyan wê li herêma wê keyenîyên weke yên Purushanda, karşaura, hattî, kanîş û hwd wê hertimî wê li dijî desthilatdarîya wê di nava dijberîyekê de bin. Piştî keyê Aqadî Şar-Kali-Şarri wê, keyên adadî ên weke Dudu û Su-turul wê, li dûv hevdû wê, hemû axa ku wan piştî dema key Sargon kiribûna destê xwe de wê cardin wê ji ji gûtîyan re wê bihêlin. Wê li hemberî gûtîyan wê têkçûnê wê herêbikin.

Gûtîyî wê piştî wê demê de wê, bi zêdeyî wê cardin wê derkevina li dika dîrokê. Wê, Aqadî wê, di wê demê û pê de wê, di nava gûtîyan de wê di bin serdestîya gûtîyan de wê hebûna xwe wê bidina domandin. Lê ev dema gûtîyan wê li şûna derketina gûtîyan ji nûve li dika dîrokê wê bê temenê derketina dika dîrokê di dewama wan de a hûrîyan. Hûrîyî wê, piştî bindestkirina aqadîyan wê, yekîtîya aramiyê a giştî wê weke imparatoriya giştî a mazin wê li herêma wê pêşkeve. Wê weke ku wê kurd wê di roja me de wê bînin li ser ziman “*wê hûrîyî wê li ser heft dûwalan wê serdestîya xwe wê mazin bikin.*”

Gûtîyî wê di wê demê de wê weke aliyê wê wan ê li başûrê mesopotamiya wê qasî wê derkevina li pêş. Qasî wê li ber kontarên çiyayê zagrosan wê bicih bin û wê li wan deverên çiyê ên asê wê bajaran

wê avabikin. Lê wê weke ku mirov wê dibînê wê ji wir wê navenda babilê jî wê ew wê kontrol bikin û wê li wê xwediyê bandûrê bin.

Lê li herêmê wê bi hûrîyan re wê weke ku wê demek nû wê li herêmê wê destpêbikê. Wê navêndên hûrîyan wê bakûrê kurdistanê heta ku wê bigihijê ber bahra sipî. Wê di wê demê de wê, rojavayê kurdistanê roja me wê, navenda wan bê. Wê li wir wê, heta herêmên keviya anatoloji ber rêza çîyayên amanos û torosan jî wê serdestîya xwe wê denezênin. Hûrîyî wê anatoliya jî wê bi keyenîya **Kizzuvatna** ku ew li wê ava dikin re wê bikina bin kontrola xwe de. Wê di wê çerçoveyê de wê, hûrîyî wê pîr zêde wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Pêşketina hûrîyan wê heta demên mîtannîyan wê di wê rengê de wê pîr zêde wê bi awayekê giştî û serkevtî wê pêşkeve. Wê weke ku wê gûtiyî wê di demên xwe de wê, bi aqadîyan re wê pîrsgirêkê wê bijîn wê, hûrîyî jî wê di dema xwe de wê bi asûrîyan re wê bi heman rengê wê pîrsgirêkê wê bijîn.

Hûrîyî wê teybetîya wan wê ew bê ku wê derketina wan li hole wê destpêka wan li bakûrê mesopotamiya û bi teybetî li deverên bakûrê mesopotamiya herêmên di bin serdestî û desthilatdarîya aqad de wê, wan bidest bixê û wê li wan wê pêşketina xwe wê bide demezrendin bê. Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê, ev herêm wê weke herêmên wê yên navend bin. Sura amedê a roja me, û gelek deverên harrana roja me wê ji wan re wê weke deverta navend bin. Herêma Rehayê heta serêkaniyê wê bi nave 'waşokanî' wê paytaxta wan bê. Wê, bi wê re wê, herêmên afrînê ku wê, herêma afrînê û anteba roja me hemûyî bi hewirdora wê re wê bike nava sînorê xwe de wê, weke keyeniyek pêşketî û serdest a li herêmê wê hebê. Wê ji wê re wê, weke lingekê pêşketinê wê xwe bide nîşandin. Kontrolkirina van herêman wê di serî de wê derîyê serwerîya li herêmên anatoliya û bi wê re herîkîna bi ber nîvgirava arab û misra kevn ve ku wê biçê wê temenê serwerîyê wê bi wê re wê bide çêkirin. Di wê xatê de wê komên amurriyî bîn herêmê û wê xwe bidina nîşandin. Ew jî wê, beşek ji xalkên herêmê bin. Piştî demên sumeran wê hin bi hin wê li herêmê wê xwe bidina nîşandin.

Hûrîyî wê, di demên xwe de wê jinûve wê pêşketinekê wê bi hemdemiya xwe re wê bidina nîşandin. Çendî ku wê çand û baweriyên berê wê temenê wan biafirênin jî lê wê bi demê re wê, ew wê xwe bi xwe wê biafirênin. Di mîtollojiya hûrîyan de wê, yazdanên wan ên mazin ên weke Teshup, Kumarwê, Şarruma, Shawushka, Şimegi Kuşuh, kubaba û ankû bi navê hepat wê were bi navkirin yazdanên mazin ên dema hûrîyan bin.

Serdema hûrîyan ku wê piştî ya gûtîyan re wê were, wê li ser wê pêşketina dema gûtîyan re wê pêşketineka mazin ya demî wê bijî. Her wusa, şewayê bûhûrîna ji dema gûtîyan li dema hûrîyan wê bi awayekî peresendinî ku ew li ser pêşketina aqil, çand û hwd re dibê bê. Ev reng û şewayê bûhûrînê, dema ku mirov li wan dihizirê, mirov kifş dike. Hûrîyî, wê di dema xwe de wê li herêma xwe wê serdest bin. Heta ku mirov divê ku vê jî werênê ser ziman ku wê li herêmên anatolîa jî wê serdestîya wan bi demê re wê pêşbikeve. Bi misrîyan re di nava têkilîyeka ku ew demekê baş a û demekê cemidî na. Lê herdû jî bi hevdû re di nava ahengekê de wê li rex hevdû w bijîn. Bajarên hûrîyan, wê bi demê re wê weke navendna çandî wê pêşbikevin. Bajarên hûrîyan ên weke teîde, Haşşu ve Urşu û hwd, wê weke bajarna navend bin. Li rex wê jî mirov dikarê bahse Helebê bike. Ev bajar, weke navendekê na û li rex hûrîyan li anatolîa hin bi hin pêşketina hittîtan, wê balê bikişênê li ser xwe. Hittîtan wê çavê berdina wê herêmê. Bajarên weke Haşşu, wê di wê demê de wê rastî herîşên hittîtan wê werin. Bajarê Urşu'ê ku ew 'Reha'ya roja me ya, wê di wê demê de wê weke navendeka hûrîyan wê zêde derkeve li pêş. Bo vê yekê wê balê jî pirr zêde wê bikişênê li ser xwe. Bajarên hûrîyan ên weke Şapinuwa, Îşuwa ('elezîza roja me'), Kizzuwatna, Kaniş, qaraz('herêma erzirûmê), amîde, Arzawa, Ulma, Şallahşuwa, Hurma û Hauşşwa, wê di dema hûrîyan de wê weke bajarna ku wê zêdeyî balê bikişênina li ser xwe bin. Ev bajar, wê ji aliyê çandî û aqil û hwd ve wê weke navendna herêmî bin. Her wusa, em nikarin, pêşketina li bajarên hûrîyan a dîrokî, tenê bi pêşketina hûrîyan a vê demê re bi sînor werênina ser ziman. Divê ku mirov werênê ser ziman ku wê bi teybetî dema gûtîyan a dawî wê, weke demeka ku wê giranî bide pêşketina van bajaran. Li van bajarên hûrîyan yazdanên wan ên ku wê zêdeyî navê wan derkeve li pêş jî wê ' Teşup-Kumarbi, Şimegi, Şauška, Kumurwe, Şimike û ankû Kuşuh û mêt/hevserê Kuşuh'ê Nikkal, Hapat, Ea-şarri, Teşup-Adad- Ba'al, Şauşga-Îştar, Aştabi-Ninurta, Eştabi, Waşitta('yazdana çîyê'), tilla-ûrartû bê. Hûrîyan, mirov di dema wan de dibînin ku ew zane û şewirmendên xwe yên ku ew xewnan ji wan re şîrove dikin wê 'zûlkî' bin. Zane û şewirmendên wan ên ku wê ji daraz, nav û zanîna yazdan wê mirovan agahdar bikin jî wê 'Îrpîtika' bin. Bi wê re jî mirovên ku ew weke rêmildar û di derbarê bûyar û rewşan de kehenetan dikin jî wê 'Atûntarrû' bin. Hûrîyan û civîna xwe ya bo bergê re 'qatartîk' digotin. Ev jî, wê bi hevdû re wê tevbigerihin. Xalkê hûrîyan, wê rêz û hûrmeta wan ji wan re wê pirr zêde wê hebe. Yazdanê hûrîyan ê bahoze Teşup û

ku kûrê yazdanê rojê Kumarbi, li rex yazdana jin Hepat, Šavuška, Ninatta, Nubidağ, Kudaba, Narigal bahse wî were kirin. Bandûra yazdana jin Hepat, wê pirr zêde wê hebe. Ew weke 'hebedê' (hepat û ankû kûbaba) jî dihê bi navkirin. Wê bandûra wê weke yazdana mazin a sereka wê hebe. Çanda wê, pirr zêde bi bandûr li pêş a. Çanda kîbêla ku ew li anatolia pêş dikeve, wê di dewama ya wê de wê were hanîn li ser ziman. Heta ku wê hinek dîrokzan, weke çanda Hepat'ê a ku ew çûya wan herêman û li wan herêman belavbûya jî wê werênina ser ziman. Di vê çerçoveyê de divê ku mirov werênê ser ziman, yazdan Hepat weke yazdana bereketê û dayikîyê di hinek bineterna hatîya şîrove kirin. Lê di hinek bineterna jî wê ew weke yazdana zayendî û şehwetê jî wê were şîrove kirin û ser ziman. Hûrîyan di dema xwe de wê yazdanên wan wê pirranîya wan wê di dema gûtîyan de jî wê hebin. Di dema gûtîyan de 'lipî îştar' wê di dema hûrîyan de wê bi navê Îştar-Šawuška wê xwedîyê nav û bandûrek mazin bê. Ji aliyê mîtolojikî ve wê hûrîyî, çerçoveyek vegotinî a berfireh wê biafirênin. Di mîtolojiya hûrîyan de wê dunya û bihûşt wê li rex hevdû wê were pêname kirin. Bo vê yekê ya ku wê di dema mîtannîyan de ku wê mîtra were ser ziman, wê bo piştî wî wê bê gotin ku ew wê cardin were dunyê û wê bi ne başîyê şer bike û wê serkeve û wê piştre li ser xatirê wî yazdanê mazin wê 40 salî wê aşîtyek mazin wê pêşbixe. Piştre jî wê di dema wê de wê 'aşîtya sermed' a bêdem wê were. Hûrîyan bawer dikir ku wê yazdanên wan dunya û bihûşt li ser milê 'Upelluri' danîya. Upellurî, çendî ku we kesekî dihê tefsîrkirin jî, lê weke têgîneka ahengî jî ji wê bahs dihê kirin. Herwusa weke navê yazdana hûrîyan Šawuška wê navê wê hebe. Lê li deverna navê 'îştar' wê li pêşîya navê wê were danîn û wê bi hevdû re wê binavî wê were hildan. Em dema ku bahse hûrîyan û yazdanên wan bikin, em divê ku wê jî werênina ser ziman û bibêjin ku hûrîyan pergale û çerçoveya xwe ya yazdanî bi berfirehî wan afirandîya. Her wusa, ev kevneşopîya bi çêkirina, afirandina û parastina.

Hûrîyan di dema xwe de ew pergale xwe ya civatî ku wan pêşxistîya wê di çerçoveya wê de wê vê pêşbixin. Her wusa li kevîya xabûrê bajarên wan ên weke kûmmanî' ku wê li devera Zaxoya roja me bikeve, wê li wir navendek din ya herêmî wê ava bikin. Ji wir jî wê piştre wê heta ku w bigihijê **korekê**(kirkûka roja me') wê li herêmê şariştanîyek civatî wê pêşbixin. Wê serdestîya wan li herêmê wê bidomê. Li herêmê, bi desthilatdariya xwe re wê hûrîyî pirr zêde wê pêşketî bin. Wê bi aqilê xwe re wê li pêşbin. Li dora wan ku wê li misra kevn wê desthilatdariya

firawûnan wê pêşbikeve li anatolia wê hin bi hin hîtîtî wê derkevina li holê. Hîtîtî wê bixwezin ku wê li herêmên hûrîyan serdest bibin. Lê vê yekê jî wê nikaribin hêsanî bikin. Hîtîtî wê di her demên xwe de wê li anatolia di bin bandûra çand û pêşketina hûrîyan de wê bijîn. Bo vê yekê jî wê bizêdeyî wê ti şansê wan nebê ku ew li hemberî hûrîyan serbikevin. Hîtîtan, wê bi yazdanên hûrîyan bawer bikin. Her wusa li herêmê, ev wê bo misre kevn jî û pêşketinên herêmî ên desthilatdarî jî wê wusa bê. Minaq, piştî ku ûrartûyî pêş dikevin piştî dema mîtannîyan, wê pêşbikevin û derkevina dika dîrokê. Yazdanên gûtîyî ên weke şêwînî û hwd ku wê di dema hûrîyan û mîtannîyan de jî wê navê wan hebe, wê bawerîya xwe bi wê werênin.

Hûrîyî wê di dema xwe de wê têkiliyên xwe bi hewirdora xwe re wê çê bikin. Wê dîplomasîyeka wan ya baş wê bi mizre kevn re jî wê hebe. Li dora sedsalên 17' min de wê hêkzûsî wê li misre kevn û dora wê serdest bibin û wê li herêmê desthilatdarîyek mazin a împaratorî wê ava bikin. Ev rewşa wan, wê demek dirêj de wê bidomê. Lê ev rewşa wan, jî sedsale 15' min û pê de wê derbas nebê. Her wusa wê avakerê sûleleya 17' min Ehmosîsê yekem wê ariştekan mazin wê ava bike û wê bixwezê ku ew li herêmê desthilatdarîyek nû ava bike. Ew wê, desthilatdarîya hêkzûsîyan wê dawiyê li wê werênê. Piştî jî, wê xalkê hêkzûsî ên ku ew li herêmê dimênin wê wan weke 'koleyan' wê li misrê bide xabitandin. Lê piştî têkçûna desthilatdarîya hêkzûsan wê piştî wê gelek aşîrên wan wê ji herêmê bi ravin û wê herina herêmna din. Wê ji hevdû belav bibin. Di vê demê de wê desthilatdarîya hûrîyan wê xort bê wê li beşa rojavayê kurdistanê û sûrîyê wê li giştîya wê serdest bê. Bi wê re jî wê Filîstin jî wê di bin destê hûrîyan de bê. Ev herêm, wê weke herêmna 'tampon' bin bo misrê û desthilatdarîya wê, bo vê yekê wê Ehmosîsê yekem wê têkiliya xort wê bixwezê ku ew bi hûrîyan re dênê. Bo ku ew têkiliyên xwe yên sînorên xwe yên wî afirandina, wan biparêzê. Di vê demê de wê bavê keyê hûrîyî key Idrîmî key Ilimîlîmma wê li ser taxt bê. Wê welêt bi rê ve bibê. Wê Ehmosîsê yekem wê gelek devihan ser wan tiştî dîyarî û xelat bike û wê ji wî re bişênê. Bi vê re wê bixwezê ku ew wê têkilyê bi wan re baş dênê. Ev serdema hûrîyan mirov dikarê weke demeka wan ya serkevtî û bi hêz jî wê werênê ser ziman. Her wusa, wê hemû herêmên kurdistanê ên başûr, rojava û bakûrê kurdistanê bi gelek herêmên anatolia Kizzuwatna, wê serdestîya hûrîyan li wê serdest bê. Ev dema hûrîyan, wê di vê çerçoveyê de wê weke welatekî xort wê bibê. Misrî ku ew bixwe jî herêma nava du çeman a 'mezra bota' re dibêjin 'naharîne' wê bale wan

bikişênê. Di serdema Keyê hûrîyî key Ilîmîlîmma û kûrê wî key Îdrîmî de wê tenê bi têkiliyên xwe yên ku ew bi wan re didênin re wê bi sînor bimênin. Wê, bi wan têkiliyên xwe re wê bixwezin ku ew hebûna desthilatdariya xwe biparêzên. Piştî dema key Îdrîmî ku wê hin bi hin desthilatdariya hûrîyan bi bandûra hêrîşên ku wê ji derve ku wê li wê bibin wê gelekî zirerê bibînê de wê keyê misrî Totmosê sêyem piştî mirina banû Hecepsût, wê hin seferna wê li herêmên sûrîya roja me ku ew dikevina sînorê rojavayê kurdistanê roja me de. Di wê demê de wê keyê mîtannî key Şauşşatar wê li ser taxt bê. Piştî wanqas hêrîşên li herêmên hûrîyan wê key Şauşşatar wê serdemek nû wê bide dest pêkirin di salên li dora 1493'an û wan de. Heta sale 1445'an wê key Şauşşatar, wê weke ku wê ew welêt ji nû ve wê ava bike. Ew, wê pêvajoya serdema mîtannîyan û desthilatdariyên wê jî wê bi xwe re wê bide destpêkirin. Di vê demê de wê desthilatdariya misra kevn, wê hinekî din wê xort bibê. Lê ew desthilatdariya wê jî, wê bi hinek mirovên atonî ku ew xwe ji xwûna mîtannîyan dibînin re wê parve bikin. Di serdema key Totmosê sêyem de wê herî hindik wê ser şanzdeh(16) seferan re wê li herêmê seferan wê li darbixin. Mîtannî wê li herêmê wê bo ku pêşîya wan hêrîşên misre kevn li herêmê bigrin, wê piştgirîyê bidina Atonîyan ku ew werina li ser taxt û ew êdî dawîyê li hêrîşên xwe yên li herêmê wê bînin. Wusa jî dibê. Akhaneton ku ew bi navê 'Emenhotepê çarem' jî dihê bi navkirin, wê were li ser taxt. Ew jî, wê pêvajoyek nû wê bi mîtannîyan re wê bide dest pêkirin. Ew bixwe, xwe ji mîtannîyan re weke xizm dibînê û ew bi keçkeyeka mîtannî a bi navê 'Nefertîtî' re wê bizewicê. Bi vê rengî wê temenê têkilîya xwe ya bi mîtannîyan re wê xort bike. Ev zawaca ku em dikarin weke zawacak dîplomatîkî jî wê şîrove bikin û wê werênina ser ziman jî wê, alîkarîya wê li herêmê pirr zêde wê ji mîtannîyan re wê bibê.

Em li vir, dema ku bahse xate pêşketina civake kurd li kurdistanê bi hemdemîya wê bikin, em divê ku vê serdema hûrî-mîtannîyan pirr zêd baş wê fahm bikin. Ev serdema hûrî-mîtannîyan, wê li herêmê wê serdest bê. Lê her dema ku ew dem bi dem lawaz û zayif ketîya jî wê, keyanîyên ku wê bi wê bi ve wê girêdayî bin, wê rabin ser xwe û wê hebûna xwe wê bidina nîşandin. Her wusa, weke ku çawa ku wê bi demê re hinekî zayîfbûna hûrî-mîtannî re wê bi Salmanassarê yekem re wê asûrî serê xwe rakin. Di sedsale 13'min de ev serdema ku wê xwediyê çûn û hatinan bê di nava xwe de wê, bi heman rengî wê rewş xwe bide dîyarkirin. Li herêmê, wê bi heman rengî ku ew jî wê ji Uruatîyan û naîrîyan wê sûdbigirin û xwe pêşbiikevin û piştî wê serê xwe derxistina

dika dîrokê keyanîya urartûyî ya bê. Ev keyanî, wê di dema sedsale 13'min de wê xwe bide nîşandin. Piştî jî wê di sedsale 9'min de wê cardin ji lawazbûna navenda desthiatdarîya herêmî a mîtannîyan wê sûdbigirê û wê xwe bide nîşandin. Ji herêmên bakûrê kurdistanê ên weke meledî, gola Wan'ê wê heta gola urmîyê wê cih bi cih hinek herêmên ku ew bike destê xwe de wê hebin. Bi wê re jî wê xwe bike desthilatdar. Urartûyî wê, di nava konfedereliya hûrî-mîtannî de wê ew jî weke mîrgehekê wê hertimî ew xwe bijî. Bi vê rengî wê pêvajoyên desthilatdarîyî wê derbas bike. Mirov nikarê urartûyan dervî wê mazin şîrove bike. Ew li herêmê wê di vê çerçoveyê de weke kurkeyîyekê wê bijî. Piştî jî, wê bi vî rengî wê sedsalan wê li herêmê wê xwe pêşbixe. Wê ji çand û zimanê hûrî-mîtannîyan wê sûd wergirê û wê xwe pêşbixe. Serdema ku wê desthilatdarîya hûrî-mîtannîyan li herêmê wê kêmbibê û wê valahî di desthilatdarîya herêmê de wê çêbibê, ew jî wê li herêmê bi alikarîya naîrîyan û hwd wê li herêmê bina desthilatdar. Heta ku wê hinek mîrgehên hûrîyî û mîtannîyî wê piştigirîyê jî wê bidina wan. Piştî ku wan xwe li herêmê girt, wê hewl bide ku ew li şûna hûrî-mîtannîyan xwe bike desthilatdar. Desthilatdarîya hûrî-mîtannî wê ji aliyekî ve wê hêrîşên hîtîtan wê lê hebin, ji aliyekî ve wê asûrî wê serîhildin. Urartûyî jî wê, vê rewşê li berçav bigirin û wê ew jî li herêmên xwe yên wan li wan mîrgeh avakirina, wê êdî wê li desthilatdarîya navendî a hûrî-mîtannî wê ne hisênin. Urartûyî, wê di vê demê de wê bixwezin ku ew hinek mîrgehên hûrî-mîtannî jî ew bikina bin sehêta xwe de. Ev rewş, wê weke rewşek ku wê rewşa hûrî-mîtannîyan wê zêdetir zor bike bê. Hûrî-mîtannî, wê di vê demê de wê di nava gengêşîyê de bê. Wê di vê demê de wê asûr jî wê cardin wê bike ku ew serê xwe rakê. Urartûyî, wê ew çendî weke mîrgehekê wê li herêmê bijîn jî, lê wê li wê bi hûrî-mîtannîyan re wê di nava hevdu de wê bijîn. Wê hinek komên wan wê bi aşîrî, wê herina herêmna anatolîa jî wê li wir bijîn. Piştî ku wê li herêmê di ancama hin pevçûnna wê di nava naîrî û asûrîyan de ku wê naîrî derbeyê bixwûn, wê ew jî wê êdî wê ji wê sûdbigirin û wê derkevina li holê. Hinek mîrgehên kurd jî ew jî bo ku ew di nava wê rewşa gengêşî de ew ku ew dema ku rastî hêrîşên mazin ku ew hatin ku ew bi tenê nemênin, ew jî xwe di rewşeka ku wê bi wê wan aşîrên urartûyan re wê bigrin. Ji li dora gola Wanê û heta hinek herêmên ber gola urmîyê wê ew xwe weke desthilatdar wê denezênin. Ev rewş jî wê, di rewşa konfederesyoneka ku wê gelek aşîr û mîrgehên kurd jî ên hûrîyî û mîtannîyî jî wê tevî bibin wê bibê. Di vê demê de wê aşîrên med wê hin bi hin wê derkevina li

holê. Hine aşîrên kurd ên qasîti ku wan xwe sipartina rêza çîyayên zagrosan, wê ew jî hin bi hin xwe li herêmekê ji dora rêza çîyayên zagrosan û heta ku wê bigihijê nînoye'yê, wê di qadeka fireh de wê xwe birêxistin bikin. Mîtannî, weke desthilatdarîya demî, wê gelek herêm û mîrgehên xwe yê li herêma anatolîa wê winda bike. Wê hinek herêmên wê yê li rojavayê kurdistanê roja me, herêma botanê a bakûrê kurdistanê roja me û hwd wê bimênin. Bi wê re jî wê herêma Îşûwa wê weke bajar-welatekî mîtannîyan wê li herêma bihêz wê bimênê. Piştî wê ew jî fahm bike ku wê re nikaribê xwe li ser lingan bigrê, wê xwe bike nava aşîrên kurd ên medî de û wê bi wan re wê rewşa xwe ji nû ve wê biadilênin. Anatolîa, di vê demê de wê keyanîya hîtîtan wê hin bi hin cihê xwe ji gelek keyanîyên herêmî ên weke keyanîya fenîka, lidya, û hwd re bihêlê û wê ji dika dîrokê wê herê. Bi vê re divê ku mirov vê jî werênê ser ziman ku wê herêma anatolîa û ya mesopotamiya, wê ji sedsale 8'an û 7'an û pê de wê, rastî herîkîn û hêrîşê etruskîyan jî wê were. Ev jî, wê li herêma wê gelek xûrixandinan bi xwe re werênê.

Li dîrokê, ku mirov hinekî dimeyîzenê, mirov pir pêşketinan dibîne. Dîroka civake kurdan, her weha pir dîrokeke kur û duvdirêje. Lê li hê li gor rastiye wê ne hatiye nivîsandin. Ji deme sūmerîyan haya dema Hîrî û Mîtannîyan, kurdan pişketineke mazin kir. Wê pêşketine wan, xwe di sazûne wan û di welatbûna wan de xwe da der. Berî zayîne di nav xwe de hizre civaktîye bi pêşxistin. Ji deme sūmerîyan haya deme Hûrî û Mîtannîya di vê qadê de pêşketineke mazin dîkin. Lê belê, ku mirov li wan û pêşketine wan dimeyîzenê, mirov weke demne taybet demên hûrî û mîtannîyan û pişt wan re dem Naîriyan dibîne. Demên Hûrî û mîtannîyan, bi serê xwe demne ku werine lêkolinkirin û werine ser ziman in. Em li ser wê ne sekinin. Emê hinekî nahaka li ser Naîriyan bi sekinin.

Bi qasî ku ji lêkolînên erkologan derdikeve hole, naîrî, di naqabîna 1300 û 800 wan de jîn bûne. Li ser van deman, hinek teblet mana dema me. Lê ew tebletên ku mana ji mirov biqasî ku ji wan fahmdike, pêşketine naîriyan ji deme hûrî û mîtannîyan, hebûne xwe berdewam dike. Di deme Hûrî û mîtannîyan de pêşketineke mazin hebû. Hizre civaktîyê derketibû holê û bi pergal bûbû û bidest pêşketinê ji kiribû. Wilqasî mazin û baş pêşketibû, mirov karê bi pêşketine roje me ya hemdem re bitijbene. Gelek wekhevîyên hevdu hene. Hûrî û mîtannî, ku xanadana wan ya dawiyê dikeve êdî jev belav bûn di nav wan de derdikeve hole. Piştî ketinê re, êdî ew civaktîya di nav wan de ku pêşketibû jî, di demeke kin de cihê ji kombûn li dore mîre re dihêle. Ew

rewşa ku bi vê yekê re derdikeve, weke hebûne aşîrên roje me awa distênin. Her Mîr li herême xwe serweriya denazene. Bi vê yekê re rewşeke nû piştî Hûrî û mîtanniyan re derdikeve hole. Ev rewş, piştî ne bi gelekî re, dibe hîmê hinek pêşketinên din, yên weke welatbûnê. Hîmê vê yekê heye. Demên hûrî û mîtanniyan, bi hizir û pêşketinên xwe re hîm û rewşeke mazin demezirandibûn. Ew hîm di eslê xwe de hîmê civakatiyê ye. Di nav vê derûniyê de êdî li cem hevdû bûn û cih girtin çêdibe. Ev hîm, kurdan di wê demê de, li cem hevdû digirê. Lê mîrî ji ji wê demê pêde, weke serekê dewletekê bi pêşdikeve.

Piştî hûrî û mîtanniyan re, êdî ew hîmê ku wan re çêbûya, careke dî wan tene cem hevdû û welatbûnekê dide avakirin. Navende vê welatbûnê ji, Nêzîkî zagrosan li Zapê ku haya ku digihê botanê Amedê, Mêrdînê, Rihe, Êlihê û hê gelek deverên din yên Kurdistanê. Her çend ku welate hûrî û mîtanniyan dikeve ji, ji ber ku wan di nav xwe de hizreke mazin û civaknasiyeke xurt damazirandiya, ev damazirandin careke dî wan dikişene cem hevdû. Bi vê yekê re, ew herêmên bi serê xwe û aşîrên ku li herêman awa standina careke dî digihine hevdû û welate avadikin. Navê wê welatê ji, Naîriya ye. Naîriya, di naqabine 1300 û 800 wan de avadibe. Ser 500 salî Temenê wê heye. Tê gotin ku ew deme ku her weha welate xwe ava dikin, weke paytaxta xwe ji Araretê kifş dikin û bi serê xwe jîn dibin. Tê gotin ku piştî ku paytaxta Araratê kifş dikin piştî bi demekê re êdî Tuşpa yê ji xwe re dikine paytaxt. Her weha guharandinekê dikin.

Hebûna naîriyan divê ku mirov bi ya hûrî piştî bi ya mîtanniyan re di çerçoveyekê de werênê ser ziman. Wê di wê çerçoveyê de wê xwediye temenekê bin. Her wusa piştî wan re wê, dema ku wê, mîtannî wê piştî hûriyan wê serweriyê wê bidest bixin wê, heta dema medîya wê di xatekê de wê di wê rewşê de mirov dikarê wan werênê ser ziman. Dema mîtannî-med wê weke demeku mirov wê bi xosletên wê yên teybet ên pêşketinê re wê werênê ser ziman. Di demên mîtanniyan de wê rengê pêşketina olê wê ne li ser esasê mîtolojiyê bê. Oldar û ankû pêxemberên weke Mîtra wê derkevin. Wekî din jî Wê mîtra wê xwediye aqilekê felsefeyî bê. Wê rengê hizirkirina wî û encamên wê yên ku wê piştî wê xwe bidina nîşandin wê di wê temenê wê pêşketinek mazin wê li herêmê wê bi xwe re wê bidina çekirin. Piştî mitra re ku wî di awayekî wî temem dikê û ankû weke pêvajoyek xwenûkirinê ku wê were dîtin Zerdeştî ku wê pêşkeve wê, li ser wê temenê wê pêşketina medîya û felsefeya wê ya

avakirinê wê xwe bide rûnandin. Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê.

Medîya wê di aslê xwe de wê, dîroka wê ya berî wê jî wê hebê. Heta sedsalên 13'în jî wê mirov dikarê bahsa wê bikê weke keyenîyek herêmê a zêde ne bi bandûr. Piştî Mîtannîyan wê li ser temenê aqil wê dema ku wê mîtannî wê di encama hêrîşên hîtîtîyan de wê bê rûxandin wê keynîyên piçûk, mirgeh û rêveberîyên herêmî wê xwe li dora medîya wê bidina li hevdû. Di wê demê de wê keyê wê mazin ku wê ew li hevdû civandina mazin wê çêbikê wê bi navê Diyaqos bê. Wê ev wê desthilatdarîyek giştî wê dîsa wê axa mîtannîyan hemûyan wê bikê bin kontrola xwe de. Seferên harpagos û piştre yên keyên medî ku wê li herêmên anatoliya ku wê bikin wê aliyekê wan ê bi wê aliyê ve girêdayî wê hebê. Demed keyê medî Qiyakser wê weke dem zêr a pirr zêde pêşketî û bi serdestî pirr zêde mazin bê li herêmê. Wê Qiyakser wê bi wê rengê wê bi kirinên xwe re wê navê xwe li dîrokê wê bide hiştin. Medîya wê bi keyanîya kurê qiyakser Astîyaq re wê dawî li wê werê. Li dora 30 salî wê astîyaq wê li ser taxt rûnihe. Piştî wî wê, desthilatdarîya medîya wê bi derbeya ji qasrê a bi alikariya harpagos ku wê kîros wê bîne ser taxt û bi kuştina Astîyaq ku wê bi encam bibê re wê dawî li wê werê. ..

Li mesopotamiya ji babil heta Asûr bi serdestîya wan re.

Babilî wê weke xalkekê pirr zêde kevn ê li herêmê bê. Dîroka wan em rastî wê dihên ku wê di demên dawî ên piştî ji holê rabûna sumeran re wê hin bi hin li ser temen û nirxên wan re wê bi gûtîya re wê xwe bide nîşandin. Herî zêde wê navê Hamûrabî wê weke keyê babilî wê derkeve li pêş di wan demên destpêkê de. Di aslê xwe de wê babilî wê weke xalkekê ku em zêde rastî zêdegaviyên wan ên bi şer re nayên weke xalekê aşîtxwez jî wê were dîtin.

Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê, babilî wê *Elhîla* li ber diclê a li başûrê mesopotamiya ku wê demê wê weke navendek xanadana Kiş jî wê were dîtin di demên berê ên sumerîyan de wê piştre wê ji xwe re wê bikina navend. Wê piştre wê li gelek deverên din jî wê li herêmê wê bijîn. Di dema ku wê Sargon wê were ser taxt wê babiliyan jî wê bikê bin kontrola xwe û wê bikê ku wan bi xwe girêbide. Babili xwe zêde nêzî wî nakin. Lê nexwezin ku ew bi wî re bikevina şerekê de jî. Wê di rewşek bi wê rengê de wê li herêmê wê bijîn.

Babili wê di dema gûtîyan de wê bi gûtîyan re wê weke wan wê di nava wan de wê bijîn. Piştî gûtîyan wê bi hûrî û mîtannîyan re jî wê bi heman

rengê wê bijîn. Di dema medîya de jî wê bi heman rengê wê bijîn. Keyê Medî qiyakser wê keça wê Emîseth wê bi keyê babilî ê **demê** Nebukadnesar re wê bizewicê. Di wê demê de wê, babilî jî wê li dijî Asûrîyan wê hêzên xwe bi medîyan re wê bikina yek û wê bi hevdû re wê xwe rizgarbiikin. Li dijî Asûran medî-babil wê, di wê demê de wê, çendî ku wê bê temenê derketina li holê a desthilatdarîya giştî a med wê bi wan re wê, babilî jî wê xwe rizgarbikin. Wê ew jî wê, bijîn. Lê ev rewşa med-babil wê zêde dirêj nedomê. Piştî kêros medîya xist wê baxtê babil jî wê bi wan re wê bikeve.

Dîroka babilîyan wê dema ku mirov li wê dihizirê wê, di serî de wê, navê hamûrabî wê bi wê re wê derkeve li pêş. Babilî wê dema ku mirov li wan dihizirê wê weke komcivakekê wê xwediyê mejuya xwe bê. Di destpêka pêvajoya dawî a a sumeran ku wê gûtîyî wê bi awayekê giştî wê yekîtiya ramyarî wê çêbikin wê, ew jî wê di wê çerçoveyê de wê, derkevina li holê. Hamûrabî wê, navê wî bixwe wê di kurdî de wê were wateya 'hemû ji rab' re jî. Wekî din di wê çerçoveyê de wê mirov karibê gelek wateyên din jî ji navê wê derxê. Hamûrabî wê biqasî ku wê ji destûrên wî yên nivîsandî wê were fahmkirin ku wî, di dema xwe de wê, ew nivîsandin û wî ew weke pêşkêşî enlil kiribin wê di tefsîrên bi wê re wê werina dîtin. Di wê çerçoveyê de wê were dîtin.

Babilîyên wê demê wê li ser fahma demên berê xwe wê bi gûtîyan re wê bijîn û wê pêvajoyên mîtolojiyê jî wê bi xwe re wê şîrovebikin. Wê wersiyonek vegotinî a mîtolojiyî wê bi xwe re wê ji ya sumer wê biafirênin. Di wê çerçoveyê de wê di wê rengê wersiyona mîtolojiyî a vegotinî û bi teybetî mîtolojiya gûtîyan ku mirov wê dihilde li berçav wê, di serî de wê şêwayekê hinekî din wê bi awayekê têrzanîn û bi aqilî wê şîrove wê bi mîtolojiyî wê werina kirin. Babilî wê di wê çerçoveyê de wê, bi pêşketinên aqilî ku wê çêkirina wê ew jî wê ji aliyê xwe ve wê kedeka wan ji mirovatîyê re wê hebê.

Di wê çerçoveyê de wê di serî de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê babilî wê li herêmen başûrê mesopotamiya û li keviyên wê bijîn. Berî zayina îsa li dora sê hezar sal wê li misra kevn wê dema ku wê demên heksozîyan wê were lêkolîn kirin wê weke ku wê di nameyên amarna de wê werina kifşkirin wê girseyek mazin a civakî a kurd jî wê li wan herêman ku wê çûbê wan herêman û li wan deveran dijî wê were dîtin. Di wê çerçoveyê de wê, çûyina herêmê wê di wê çerçoveyê de wê, weke ku wê di dewama hevdû de wê ev wê werina dîtin.

Ji hinek şîroveyên ku wê di mitolojiya sumer, li ser rewşa heksîziyan û hwd ku wê werê kirin de wê ji wan wê, weke ku hinek ji wan herêmên ku ew weke çolêna wê di wan deman wê hê şîn û bi jîyanbin wê întîbayek wê bi wan wê bi mirov re wê çêbibê. Di wê çerçoveyê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Babili wê, di wê demê de wê li herêmê wê xwediyê rewşek xwe ya jîyanî a ku ew bi gûtîyan re wê bijîn. Hemû demên keyên gûtîyî ên dema demên destpêkê ên weke Şulm, Silulumeş, Inimabakeş, Igeşauş, Yarlagab, Ibate, Yarla, Kurum, Apilkin, La-erabum, Irarum, Ibrantum, Hablum, Puzur-Suen, Yarlaganda, Si'um, Tirigan û hwd re wê, di nava ahengekê de wê bijîn. Gûtîyî wê desthilatdarîya wan wê bi Tirigan re wê dawî li wê newê. Lê wê weke berê jî wê nexwediyê serdestiyekê bê. Wê, di wê demê de wê, bi zêdeyî wê, qasîtî û naîrî wê derkevina li holê. Wê ev wê weke demek navber bê bo wan. Ji xwe qasîtî û naîrî jî wê bi kokî wê bi gûtîyan re wê xwediyê heman kokê bin. Wê piştî ku wê li ser heman kokê wê werina hûrîyî wê ew wê di dewama wan de wê serwerîya wan wê bidina domandin.

Di wê demê de wê, babili wê bi wan re wê di her demê de wê di nava ahengekê de wê bijîn. Rêveberîyên gûtî, qasît, lolo, naîrî, hûrî û mîtannîyan û heta medîya ku wê di dewama hevdû de wê werin wê, di wê çerçoveyê de wê, li ser temenekê wê xwe bidina nîşandin. Wê, di wê çerçoveyê de wê babili wê, di nava ahengekê de bin. Di dema gûtîyan de jî wê xwe bi sipêrênina gûtîyan û di demên din de jî heta medîya wê ew rewş wê bidomê. Ber vê yekê bê ku wê dema ku wê aqadî wê li dijî gûtîyan wê bikevina nava şer de wê, bikin ku ew pêşî babiliyan jî kontrol bikin. Asûrî wê dema ku wê, medîyan wê ji xwe re wê bikina armanc û wê navenda wan wê bidina ardê wê bi wê re wê, babiliyan jî wê ji xwe re wê bikina armanc.

Ev rewşa wan wê weke aliyekê gring wê xwe bi wan re wê bide nîşandin. Di demên piştî rûxandina mediya de ku wê kîros wê, li hemberî wê berxwedana megûşîyan di bin serokatiya cesîmî-komata de wê bibê. Wê di demê de wê, dema ku ew di rabina serpîyan li dijî kîros wê hingî wê, babili jî di bin serokatiya Nabopolasser wê bi alikariya kurdên medî wê ew werê derxistin li pêş û wê, babil ji bin destê kîros wê bê derxistin. Raparîna kurdên medî li dijî kîros wê çendî ku wê di wê demê de wê ji wan re wê azadiyê neyênê jî lê wê babiliyan wê xilas bikê di bin serkêşîya nabopolasser de.

Babilî wê di dema Sumu-abum de wê li dora du-hezar salan de wê weke rêveberîyekê herêmî wê pêşkeve. Di wê demê de wê piştî hin bi hin kêmbûyîna bandûra gûtiyan wê, asûrî jî wê di wê demê de wê di bin serkêşîya key Huşuma de wê hin bi hin wê derkevina li pêş. Di wê warê de wê, di derbarê dema key huşuma ku ew yekîtiyek ramyarî dikê di bin keyenîya xwe de çêbikê wê, di nava hewldana wê de bê. Nivîsên bizmarî ên bi navê îrisum û ikunum wê di derbarê vê demê de wê hinek agahiyan wê bidina me. Di dema keyê Asûrî Puzur-asurê duyem de wê, asûr wê bi bi ber aliyê rojhilat ve wê bikê û bixwezê ku ew serdestîya xwe hinek berfireh bikê û li herêmê bibê weke hêzekê.

Asûr wê di pêşketina xwe ya li herêmê de wê, demekê wê bi babil-hûrîyan ku ew hê nûka weke hêzek herêmî dikin ku ew levdikin û yekîtiya ramyarî çêdikin de wê, di wê demê de wê, asûr wê li hemberî wan wê li pay serdestîya xwe ya li herêmê bê. Di dema Samsî-adadê yekem de li dora 1772 de wê, were dîtin ku ew li bakûrê mesopotamîya li keviyên anatolojiya roja me wê hewlbidin ku ew serdestîyê bidest bixin. Li gorî hinek nivîsên jî wê demê ên bizmarî ku ew şaş ne hatibina tercûmekirin wê di wan de wê were gotin ku wê di wê demê de wê Samsî-adadê yekem wê herêmên li dora marî û hwd jî wê serdestîya xwe li wan çêbikê.

Lê ev serdestî ku ew bûbê jî wê zêde nedomê. Ber ku wê di wê demê de wî hûrîyî wê piştî ku wan yekîtiya xwe ya ramyarî çêkirin wê li herêmê wê serdestîya li wan herêman wê çêbikin. Samsî adadê yekem wê demek dirêj wê weke keyekê wê li herêmê wê desthilatdarîya xwe wê çêbikê. Wê li dora demek weke 43 salan weke key wê li herêmê wê serdest bibê.

Di demên piştî piştî ku wê, babil û hûrîyî wê yekîtiya ramyarî wê çêbikin wê piştî wê, Asûr wê, li dijî wan wê di nava şer û tekoşîna serdestîyê de bê. Bi teybetî demên keyên Asûrî ên weke Enlil-nirâri (b.z.1329-1320), Adad-nirâriyê yekem (b.z. 1307-1275), Salmanassarê yekem, (b.z. 1274-1245), Tukulti-Ninurtayê yekem b.z. 1244-1208) û hwd wê, wê di wê çerçoveyê de wê, weke demna ku wê di wan de wê bi zêdeyî wê pêvajoyên şer ku wê bi babil, hûrî û mîtannîyan re wê bimeşênin bin.

Li gorî wê di reşwa ramyarî a asûr de wê were dîtin wê, di dema Tukulti-Ninurtayê yekem de wê Asûr wê bikeve bin serdestîya babil û mîtannî de. Herêmên ku wê Tukulti-Ninurtayê yekem wê li wan serdest bê wê, wê di berdêla girêdanêya xwe bi wan ve bide nîşandin û bacê bide

wê ew karibê keyenîya xwe bide domandin. Di dema Tiglat-pileser (b.z.1115-1077) wê, ew bixwezê ku wê rewş bide gûharandin. Di hinek pêvajoyên şer ên ku wî li dijî hin hêzên babil û kurdên naîrî kirina wê, hinek zirarê jî wê bide wan. Lê wê encamak mazin wê bidest nexê. Tiglat-pileser Wê biqasî ji agahiyên ji dema wî mirov fahmdikê wê bi zêdeyî wê pêvajoyên şer wê, bi nanîrîyan re wê bimeşênê. Tukulti-Ninurtayê yekem wê di hinek nivîsarên ji dema wî mana wê bahsa zaptkirina herêmên ber firatê û demezrendina serdestîya xwe wê bikê. Di wê demê de wê Tukulti-Ninurtayê yekem wê gelek şerên mazin wê bi naîrîyan re wê bikê û wê heta ku wê di hinek nivîsaran de wê weke ku me li jor li deverêkê hanî li ser ziman wê bahsa wê bikê ku wî ser 40 keyên naîrî re wî dilgirtina û artişên wan şikandina wê, bikê. Di wê rewşê de wê, hinek dîrokzan jî wê di wê demê de wê bahsa şerê nava Tukulti-Ninurtayê yekem û naîrîyan wê bikê û wê bêjîn ku wî li ser 40 keyên wan dilgirtina û piştî di berdêla bacstandinê de ew serbest bardana.

Li dora sedsale 13' min û 12' min de wê hûrîyî wê di nava du agiran de wê hebûna xwe wê bidina domandin. Ji aliyekê ve wê bê navber wê hêrîşên hîtîtiyan wê li herêmên wan wê bibin bo ku ew wan bikina bin serdestîya xwe de. Ji aliyê din ve jî wê, xanadanên asûr wê ew jî wê di wê demê de wê vê rewşê wê ji xwe re wê weke derfet wê bibînin wê li gelek herêmên başûrê mesopotamiya wê, serdestîya xwe denezênin. Di wê demê de wê, dema ku wê ew bû wê, di aslê xwe de wê weke ku wê welatê hûrîyan wê hin bi hin wê ji holê rabê wê lê were. Piştî wê pêvajoyê re wê, babilî û mîtannî wê demek nû wê bi çêkirina levkirinê re wê bidina destpêkirin. Di wê demê de wê keyên mîtannî ên weke key Sutarna ku ew kurê kirta bû wê, demek nû wê bi mîtannîyan re wê bide destpêkirin. Wê di dema xwe de wê, hema bêja hemû axên hûrîyan ên bakûrê mesopotamiya wê cardin wê bikê bin kontrola xwe. Wê, artişek mazin ku wê ji gelek destan wê pêkwerê wê avabikê. Key Sutarna wê serdestîya xwe wê cardin wê demezrênê. Ku dem hat dema keyê mîtannî key Şauştatar ku ew weke xizmê idrîmî jî ya wê, ew di dema xwe de wê, seferê li dijî herêmên ku asûran li ser wê serdestîya demezrendina wê pêşbixê. Wê li gorî ku wê gelek dîrokzan wê werênina ser ziman wê ew wê gelek deverên di bin serdestîya asûr de wê tarûmar bikê. Wê cardin wê gelek deverên di bin serdestîya wan de wê bidest bixê. Lê wê asûr wê bi tememî wê ji holê ranekê. Wê bi xwe vê wê girêbide. Wê her sal wê keyên asûr wê bacê bidinê de.

Naîrî wê piştî wê demê de wê di nava desthilatdariya mîtanî de wê xwe tabî wê bikin û wê bijîn. Wê di wê çerçoveyê de wê, weke hêzek xort wê hûrîyî wê bi mîtanî wê derkevina li dika dîrokê. Wê, demekê wê pêşîya hêrîşên hîtîtan jî wê bigirin. Di wê demê de wê hîtît wê ne tenê bi mîtanî re wê bi misrîyan re jî wê xwe di nava şer de wê bibîbinê. Şerê navdar 'şerê qadeşê' wê di wê demê de wê bibê û wê di wê şerê de wê, hîtîtî wê di aslê xwe wê windahiyek mazin wê bidin, her çendî ku wê di nivîsên xwe de ku ew jî aliyê xwe ve ew xwe serkevtî bidina nîşandin jî. Wê piştî wî şerî wê, zêde wê di aslê xwe de wê nikaribin pêvajoyên hêrîşan li axa mîtanîyan jî wê bikin. Wê bi awayekê zimnî wê sînoren nava xwe ku wan bi awayekê kifşkirina wê li wê bisekin in.

Ev pêvajoya bi wê rengê a weke ku wê hîtîtî wê xwe bi şûnve wê bidina kişandin wê li herêmê wê bê temenê aramiyê jî. Lê li li başûrê mesopotamiya wê, di wê demê de wê asûrî wê, demek bêdeng bi demên keyên xwe yên weke samsî-adadê çarem, adad-nîrariyê duyem wê wusa bidomê. adad-nîrariyê duyem wê, di wê demê de wê, bi demê re wê weke seknîna pêşketina mîtanîyan jî ku wê were dîtin wê bi wê re wê derkeve li pêş. Wê adad-nîrariyê duyem wê li dijî hêzên mîtanî û babil wê bikeve şer û wê serkevtinek mazin wê bidest bixê. Wê herêmên li dora nînove û gelek herêmên din ên li dora babilê wê bikê bin destê xwe de. Wê xwe weke 'keyê mazin' ê demê wê denezênê û wê, serdestîya xwe wê li herêmê wê denezênê. Wê piştî dema Adad-nîrariyê duyem wê demek xortbûnê wê di dewama xwe de wê heta dema keyên asûrî ên weke Asurnasirpalê pîncem (b.z. 884-859), Salmanassarê pîncem (b.z. 727-722) wê bê jîyandin.

Di wê demê de wê, rewşa asûr wê piştî wê demê û pê de wê hin bi hin wê nikaribê zêde pêşkevê. Li başûrê mesopotamiya wê zêde nikaribin pêşkevin. Ber ku wê di wê demê de wê, hin bi hin wê hêzek nû wê derkeve li pêş. Hemû keyenîyên piçûk mazin ên mîtanî. Hûrîyî, qassî û hwd wê, bi medîya re wê levkirinek konfederelî wê çêbikin. Wê ev jî wê bi wan re wê bê temenekê bihêzbûna wan a dema nû. Wekî din jî wê jî aliyekê din ve jî ku wê navendî tuşpa bê wê key Sardûrîyê yekem wê urartu wê avabikê û ev jî wê weke hêzek herêmî wê xwe bide nîşandin. Urartuyî jî wê mazinbûn û bihêzbûna xwe wê, tevlibûna wê konfedereliyê de wê bibin û wê di kêmbûna hêza asûr de wê bibînin. Piştî key Sardûrî (b.z. 840-830) wê kurê wî Ispuiniş (b.z. 824-815) wê, dema ku ew dihê ser taxt wê, di nava hewldana berfirehkirina sînorê keyenîya

xwe de bê. Di hinek şîroveyên ku em nikarin piştrastbikin de wê bahsa wê bê kirin ku wê heta rawandûzê wê bi serdestî wê herê.

Asûr wê, di wê demê de wê, hin bi hin wê mêyla xwe wê bide herêmên anatoliya. Minaq Asurbanibalê duyem wê bi zêdeyî wê bixwezê ku ew li herêmên bakûrê mesopotamiya serdest bibê. Herêmên ber firatê wê ji xwe re wê bikê armanc. Li gorî hinek nivîsaran wê bê gotin ku Asurbanibalê duyem wê ji ninova wê derkeve di sale 884'an de û wê herêmên weke Atkun, Ushu, Pilazi û dordora wan wê hinek deveran wê, bikê bin destê xwe de. Di dewama wê de wê bê gotin ku wê ava diclê wê derbas bikê û wê bigihijê welatê *qudmuh*. Wê di hin nivîsarên ku wê weke ji deve key Asurbanibalê duyem wê werina gotin wê di wê rengê de bin. "ji çem derbas bûm. Gihiştim welatê *qudmuh*. Li pêşîya derî bajêr min stûnek avakir. Hemû yên mazin ku raparîn kirin min çermê wan ji ser laşê wan kir. Bi çermê laşê wan min ew stûn ser wê nûxûmand. Qismek ji wan min li temenê stûnê vêşart. Û qismet ji wan jî min bi serê stûnan ve çikand. Hinek jî min li dora stûnan bi daran ve girêda. Gelek ji wan jî min çermê wan di nava sînore welatê xwe de ji laşê wan kir. Çermê wan li avê nûxûmand û goştê wan jî kir piç û piç. ..."

Asûrbanibalê duyem wê di wê dema xwe de wê pêşketinên bi urartuyan re jî wê bişopênê. Lê wî ya babil, mîttanî, hûrî, qassît û komên din ên li herêmê ên bi hevdû ve girêdayî ên weke wan zêdetirî wî ji xwe re weke teluke didît. Ber vê yekê wî heta ku ji wî dihat wî sefer li wan dikir. Ber ku wî didît ku ew hin bi hin bi hêz dibûn û wî dixwest ku ew pêşîya wan bigirê ku ew bibina weke hêzekê li hemberî wî.

Di nava kurdan de wê *destana kawayê hesinkar* ku wê bahsa wê were kirin wê di wê demê de wê weke destanaka ku wê were nivîsandin bê. Wê li dijî keyê Asûr ku wê weke destanaka berxwedanê bê. Wê di wê demê de wê ev destan wê dema ku mirov wê li vir di wê demê de wê bibîrbixê wê di serî de wê, wateyekê wê bi xwe re wê bide me. Ew jî wê ew bê ku wê, di wê demê de wê nîşanaka berxwedanê a li dijî asûr bê. Ji gotinên ku wê ji devê Asurbanibalê duyem wê werina gotin mirov fahmdikê ku wê di nava herdû aliyan de wê şerên dijwar wê di wê demê de wê bibin. Wê hem berxwedan wê weke ku wê bi têngîna *destana kawa* re wê were ser ziman wê hebê û hem jî wê seferên bixwûn ku wê weke ku wê bi gotina keyê Asûr Asurbanibalê duyem re wê were ser ziman wê bîn pêşxistin. Di wê çerçoveyê de wê pêvajoyek nû wê di wê çerçoveyê de wê rengê xwe wê bide nîşandin.

Li gorî ku mirov dibînê û kifşdikê wê medî û ankû konfedereliya med wê li dijî asûr wê bikeve şer û wê serkeve. Wê nînove wê bixê. Wê têngîna *xistina nînova* wê weke navaroka wê berxwedana destana kawa wê were dîtin. Di wê çerçoveyê de wê li herêmê wê piştî wê re wê demek nû wê li herêmê wê bi wan re wê xwe bide nîşandin. Di wê çerçoveyê de wê dema medîya wê di aslê xwe de wê, weke ku mirov ji şîrove û nivîsên bizmarî ên wê demê wê fahmdikê wê medîya wê li başûr û bakûrê mesopotamiya wê serdest bibê. Wê bi wê re wê seferên serdestîyê wê weke ku em bi *‘seferên harpagos’* re dibinin wê li anatoliya jî wê bikê.

Di wê çerçoveyê de wê weke ku wê demek nû wê xwe bide nîşandin. Di wê demê de wê rewşa babil û medî wê bi hevdû re wê di wê çerçoveyê de wê weke ya dema mîtannî û babil wê dîsa wê xwe bi awayekê baş wê derxê li dika dîrokê. Di wê çerçoveyê de wê, mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, çendî ku wê, serdestîya asûr a giştî wê bê xistin ji lê mirov ji pêşketin û rengên navên keyên asûrî ên piştî re ku wê werina dîtin û kifşkirin wê dibînê ku wê bi tememî wê dawîyê li wê newênin.

Mîtannî wê dema ku wê bi keyê wê yê dawî key **Jîar** ku ew kurê key Uvasaşatta û key Uvasaşatta ku ew kurê key Şatutuara ya wê, di wê temenê wê de wê piştî wê keyenîya wî xwe li herêmê wê bide domandin. Lê wê ne zêde mazin bê. Herêmen anatoliya ku wê weke *‘eyeletek mesopotamiya’* jî wê bi hezaran salan wê were dîtin wê di wê çerçoveyê de wê, li qismek wê xwedîyê serdestîyê bê. Herêmen semsûr û heta elezîzê wê bi herêmen li dora wê re wê piştî jî wê heta herêmen şadadê û ber çîyayê şengalê wê dever bi dever wê serdestîya mîtannîyan û keyeniyên wan ên demê wê xwe bidina dîyarkirin.

Dema medîya wê di aslê we de wê weke demek ku mirov wê bi teybetî wê di wê çerçoveyê de wê li giştîya herêmê wê werênê li ser ziman. Heredot wê di dîroka xwe ya ku wî nivîsandî de wê bahsa medîya û serdestîya wê bikê. Wê di wê çerçoveyê de wê bahsa pêşketina wê ya di wê deme de wê bikê. Weke heredot wê filosofên demê ên weke Thales û şagirtên wî ên weke anaxsîmenes û anaxsimendros û hwd jî wê rêwîtiyên xwe yên ku ew li wan herêman dîkin wê bi wan wê temenê hizrên xwe yên felsefeyî jî wê biafirênin.

Ev rewş wê weke rewşna ku wê karibin weke nîşanaka pêşketina wan jî a di wê demê de jî wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Medî wê, di wê demê de wê, nêzî asrekê (sedsalekê) wê, serdestîya wê bide domandin. Medîya wê heta dema ku wê bi alikariya harpagos ku wî kêros

wê ser taxtê medîya wê hebûna medîya wê weke demek zêr wê xwe bide domandin li herêmê. Wê bandûra wê li pêşketina herêmê wê bibê. Temenê *civakên avestayî* ku wê temenê wan bawerî û pirtûka pîroz a zerdeşt wê biafirênê wê di wê demê de wê bê avêtin.

Di wê çerçoveyê de mirov dikarê bi gotinekê jî bahsa pêşketina *civakên avestayî* jî bikê. Wê di aslê xwe de wê dema ku mrov dîroka wan hilde li dest mirov dikarê dîroka wan heta demên mîtannîyan ku wê di wê de wê Mîtra wê derkeve bibê. Wê ber ku wê temenê hizrên weke di çerçoveyek têgîna bawerîya yekyazdanî û ankû yekxwûdayî ku ew wê biavêjê wê, bi wê re wê di dewama wî û hizrên wî û pêşketina wî ya civakî û bawerîyî de wê zerdeşt wê were. Vê demê mirov dikarê weke demek civakî û pêşketina wê bi hemdemiya wê re wê di wê rengê û awayê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Civakên hemdem ku em bahsa wan û dîrok û mejuya wan bikin em dikarê wê destpêkê ji wan re weke destpêkek giştî jî wê werênina li ser ziman. Wê piştî wê re wê civakên ku ew êdî wê hin bi hin wê bitêgînên ol û bawerîyî ên bi yekxwûdayî û bi felsefeyê ku ew xwe pêşdixin wê derkevina li holê.

Li herêmen mesopotamiya wê di wê çerçoveyê de wê, awayekê pêşketinê wê werê ser ziman. Dema ku wê dem bi dem wê bahsa pêşketina dema med wê werekirin wê bi gotinên weke 'ew li pêşîya dema xwe dijîn' û hwd re wê ew wê werina hanîn li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê bahsa wan bi pêşketina wan re wê were kirin. Ev pêvajoyê wê bo mesopotamiya û demên wê yên nû wê weke destpêkna giirng wê di xwe de wê bihawênê. Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê di wê pêvajoyê de wê, ji demên mîtannî û ankû dema derketina mîtra û piştir heta dema medîya û zerdeşt piştir heta dema Manî ku wê di dewama wan de wê were wê civakên yazdanî wê, demek dirêj a ser milenyumekê re wê bi rengê pêşketina yekxwûdayî û felsefeyê wê bijîn û wê pêşketinên wê bi awayekê têr wê bijîn. Li ser wê temenê re wê êdî wê pêşketina olên semewî wê, weke rewşna tercûmekirina ji wê pêşketinê jî wê piştir wê xwe di dewama wê de wê bide nîşandin û domandin.

Ji aliyê çandî ve pêvajoyên pêşketinê ên li mesopotamiya

Li başûrê mesopotamiya pêvajoyên cemdê nasr, uruk û hwd wê weke pêvajoyîna ku mirov dikarê weke pêvajoyîna temenî wan werênê li ser ziman. Ji aliyekê din ve jî çanda ubeyd wê di aslê xwe de wê, pêvajoyên

wê yê pêşketinê ku wê werina jîyankirin wê di çerçoveya wê de wê, gelek pêşketinên ku mirov dikarê wan werênê li ser ziman wê hebin.

Çanda ubeyd wê di aslê xwe de wê, dema ku mirov wê werênê li ser ziman li herêmê wê bo ku mirov pêvajoyên wê yêmn pêşî ên pêşketinê wê fahmbikê di serî de mirov hinekî li rengê pêvajoyên pêşketina demên neolotikê, awa û xosletên wê yê pêşketinê jî bixê. Di aslê xwe de wê çanda ubeyd wê, ji gelek aliyan ve wê bandûra wê li pêvajoyên pêşketinê ên piştre wê bibê. Di demên wê yê têrpêşketinê de ku wê bi pêvajoyên çanda tel-xalefê re wê têkiliyê wê dênê û wê bi hevdû re wê weke hevdû di çerçoveya giştîya mesopotamiyayê de wê pêşkeve wê bi wê re wê di çerçoveya fahmkirina pergali a giştî de jî wê mirov dikarê wê fahmbikê.

Çanda Ubeyd wê lêkolîn bi erlokojikî ku wê li başûrê mesopotamiya wê li herêmên weke Eridî, Ur, Uruk û Lagaşê wê werina kirin de wê, çerçoveya wê ya fahmkirinê wê biafirênê. Navê çanda 'ubeydê' bixwe jî wê di lêkolînên erkolojikî ên li herêmên li dora Urê ku wê werina kirin de wê navê wê ji wê deverê wê were girtin. Wê bi wê re wê çerçoveyek fahmkirin wê bi wê re wê werê hanîn li ser ziman. navê ubeyd wê di zane min de çandî ku ew bi wê re çerçoveyekê fahmkirinê wê werênê li ser ziman jî lê wê di çerçoveya wê ya fahmkirinê a giştî de wê karibê hinekî tang bimênê.

Pêvajoyên ku wê bi wê re wê li ser lêkolînên erkolojikî re wê werina kirin wê di çerçoveyekê de wê bi giştî wê, ji demekê û pê de wê werina fahmkirin. Çanda ubeyd wê, temenê wê mesopotamiya başûr û navendî bê. Wê di wê çerçoveyê de wê awayê wê yê pêşketinê, hilberinê û hwd re wê, piştre ku wê pêvajoyên xwe yê bi çandî wê derbasbikê û wê bi têgîn û çerçoveya gotina çandê re wê temenekê xwe wê bide afirandinê wê bi wê re wê temenê pêşketina li xwe ya bi firehbûyîna li hewirdora xwe û gihiştina li gelek deverên liu hewirdorê re jî wê bide nîşandin.

Nîşanakên ku wê ji ur, Eridû û Uruk wê derkevin wê çerçoveya çandia pêşketina ubeydê wê bi xwe re wê bide nîşandin. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê çanda ubeydê wê, pêvajoyên wê yê destpêkê wê heta demên navîn ên neolotikê wê herin. Di wê çerçoveyê de wê di demên wê yêmn pêşketinê de ku wê hê navendîtî û bervkirin zêde di dest de wê nebûyî wê bi zêdeyî wê çerçoveyek jîyanî a wekehevdû bi çanda wê ya pêşketî re wê bide nîşandin.

Çerçoveya mesopotamiya bi başûr û bakûrê re ku mirov wê hilde li dest wê di serî de wê mirov dibînê ku wê pêvajoyên wê yê pêşketinê wê, di awayekê peresendinê de wê bibin. Demên berî sumerîyan ên şariştaniyê

wê dema ku mirov di çerçoveya kifşkirinên erkolojikî ên li erîdû hatina dîtî de ku bînerê wê mirov dikarê bi wê re wê bêjê ku wê, bi awayekê pêşketî wê were dîtî. Di aslê xwe de wê, di wan demên berê de wê awayekê ku wê were dîtî wê pêvajoyên bi jîyane bi hevdû re ku wê bîner derbaskirin wê ji aliyekê ve wê çerçoveyek civakî a xwezayî ku ew ne hatî bi navendî kirin û kifşkirinên hîyararşikî ew pêşneketina wê bi wê re wê were dîtî. Di wê çerçoveyê de wê tenê wê weke jîyanek ku ew bi temenê çandiniyê û şivaniyê bi xwezayê re ku ew dijî wê, were dîtî. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê kifşkirinên li girê-gewre ku ew dihên dîtî jî wê di çerçoveyek têkili û bandûra ji nava çanda ybeyd û ya tel-xalefê jî wê ji hinek aliyên ve bi bûhûrandina li hevdû re wê were dîtî.

Bandûra çanda ubeyd wê, di wê çerçoveyê de wê piştre wê, di serî de wê bi pêvajoyên wê yê peresendî de ku wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Li herêma başûrê mesopotamiya ji kuntera çîyayê zagrosan heta ber çemê urmiyê û hwd wê di wê çerçoveyê de wê di qadak mazin de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Di aslê xwe de wê, dema ku mirov çanda ubeydê wê fahmbikê wê di pêvajoyên wê yê peresendî de ku wê bi demê re wê çawa wê bi navendîkirin û rêxistinîyên bi parastgehan re wê, hin bi hin wê, li şûna wê weke ku em di demên dawî ên çanda ubeydê de bibîn ku wê pêvajoyên şariştaniyê wê çawa wê pêşkevin. Çanda ubeydê wê di awayekê de wê, di nava dîrokê û demê de wê pêvajoyên wê yêmn pêşketinê bi herîkîna wê ya bi demê re ku wê bibin wê di aslê xwe de wê di wê çerçoveyê de wê, temenekê fahmkirinê wê bi xwe re wê di mejiyê mirov de wê bidina çêkin.

Çanda ubeydê wê weke çandaka berî dema birêxistinîyên rêveberî, welatî û hwd ku wê were dîtî wê, di wê çerçoveyê de wê, weke xosletekê temenî ê pêşketina civakên komplika ên li wer axa mesopotamiya ku bi mejuyî dijîn jî bê. Di aslê xwe de wê, dema ku mirov çanda ubeydê fahmnekê mirov wê zêde pêvajoyên bi hevdû re jîyankirinê ên civakên ku wê piştre ku wê bi hevdû re wê bijîn û wê bi awayekê pirr alî wê pêşkevin jî wê mirov nikaribê wê bi temenî wê fahmbikê bê. Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê di serî de wê bi wê re wê werênê li ser ziman.

Çanda ubeyd wê, di pêvajoyên wê yê ku ew dibin de wê, bi axê ve girêdayî wê bi têkiliyek xwezayî wê bi jîyankirinê re wê pêvajoyên li dîv hevdû ku ew derbaskirina wê bi wê re wê temenekê bi gotina çandê a wê

re wê biafirênê. Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê mirov dikarê wê di serî de wê weke aliyekê wê yê giring wê werênê li ser ziman ku wê çanda ubeyd wê, weke çerçoveyek mesopotamiyî a ji giştîya asya re ku wê çerçoveyek navendî wê bi xwe re wê bide afirandin ji bê. Bandûra çanda ubeydê li giştîya asya ku bi pêvajoyên wê yêmn pêşketinê re wê mirov wê fahmnekê mirov wê ji gelek aliyan ve wê nikaribê wê bi tememî fahmbikê. Çanda ubeyd wê, ne weke çandek li xwe girtî bê. Wê vekirî bê. Lê wê, di temenê xwe de wê, bi pêvajoyên wê yê ku wê jîyankirina wê zêdetir wê ew ji aliyê xwe ve wê temenê bandûrlêkirinê bê. Wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê bi wê re mirov dikarê wê fahmbikê wê werênê li ser ziman. Çanda ubeyd wê, di nava wê de wê hebûna civakî ku wê bi pêvajoyên wê re wê werina jîyankirin wê dema ku wê bi wê re wê di nava wê de wê bahsa qatmanbûyînekê wê were kirin jî wê li ser têkiliyên hîyaranşîkî ên di nava malbatê ku wê hin bi hin wê pêşkeve re wê bahsê mirov dikarê wê biikê. Malbate çanda ubeydê wê di wê çerçoveyê de wê xosletên wê di aslê xwe de wê weke aliyê giirng wê bi xwe re wê, rengên jîyankirinê ên bi lidûbhevdu re wê rengê pêşketinê wê bi wê rengê wê bi xwe re wê bide nîşandin.

Xosletên malbatên çand ubeydê wê ew bê ku wê bi çanda çandiniyê ve girêdayî wê di awayekê de wê xwediyê şewayên kedîkirina sawalan ku ew li rex wê bijîn û wan bikin temenê jîyane xwe de bê. Wê di dewama wê de wê, rewşên weke çêkirina xwarinê, çêkirina sênîk, kevçî, kon û hwd jî wê bi wê re wê hebin. Lê wê xaniyên ji kevir û axê ku wê werina çêkirin jî wê di wê demê de wê werina dîtin. BI zêdeyî xaniyên ji axê ku ew dihên çêkirin wê di nava çanda tel-xalefê de wê, bi awayên gilover û weke bi qubbe hatina çêkirin wê werina dîtin.

Xosletên pêşketina çanda tel-xalefê û yê çanda ubeydê wê ji hevdû ne dûr û zêde cûda bin. Di awayekê de wê bi şert û mercên xwezayê ve weke bi jeomorfolojîkî ku mirov dikarê fahmbikê ew cûdahiyên ku ew hena wê ji hinek aliyan ve wê weynkar bin di rengê fahmkirinê de.

Di rewşên weke yê serekî û pêşketina wê, aborî û têkiliyê civaknasî û aborî ên ji hevdû cûda ku wê bi demê re wê pêşkevin wê taqabûlî dema çanda ubeydê a navîn wê bikin. Wê di wê demê de wê, hin bi hin wê weke ku em bi urukê û çanda wê re dibînin wê hin bi hin wê weke bi welatbûyîna ku ew dikê ew bi xwe re pêşbixê wê taqabûlî pêvajoyên wê yê pêşketî ên demên wê yê têrpêşketî wê bikê. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê giringîya Uruk wê ji aliyê

pêşketina wê ve wê, di wê çerçoveyê de wê bi çanda ubeyd û pêvajoyên wê yên pêşketinê re wê têkiliyek wê hebê.

Çanda ubeyd wê dema ku wê mirov bahsa şoreşên di nava de ku wê werina kirin wê, di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê di demên dawî ên neolotikê de wê pêşketin û kirina şoreşa gundîtîyê wê bikê. Pêvajoya kirina şoreşa gundîtîyê wê pêvajoyek giring a çanda ubeydê bê ku wê bi wê re wê di aslê xwe wê gavek giring a dîrokî bê ku wê bi wê re wê were û bê kirin. Ji aliyê din ve jî wê di dewama şoreşa gundîtîyê ve kirina şoreşa çandiniyê, ya pêşxistina malbatên şivan bi wê re wê, weke aliyna din ên wê yên ku mirov dikarê wan werênê ser ziman bin.

Şoreşa gundîtîyê û ya çanditiyê wê di dewama wê de wê di dewama wê de wê li ser temenê wê yê neolotikî re wê şoreşa teknikî û hwd re wê di jîyane xwe de wê bide hanîn. Teknîka demên ubeydê wê di lêkolînên li erîdû, urukê, Ur, lagaşê û arapha jî ku wê werina kirin wê di wê çerçoveyê de wê karibin çerçoveyek fahmkirinê bidina me. Di aslê xwe de wê, di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê şoreşa teknikê a ubeydê wê, bandûra wê li hewirdora wê zêdetirî wê bibê. Wê bi wê re wê temenekê têkiliyê jî wê bi xwe re wê biafirênê. Ji xwe piştî van hersê pêvajoyên weke bi şoreşî ên şoreşa gundîtîyê, ya çandiniyê û ya teknikê re wê êdî wê, di çerçoveyek giştî a mesopotamîkî de wê serwerîya wê ya ku ew hin bi hin pêşdikeve wê mirov di demên piştre wê karibê bahsa wê bikê bê.

Di rewşa fahmkirina çanda ubeydê de wê, dema ku wê werê herêmên bakûrê mesopotamiya wê bi çanda tel-xalef, tel-kurdu û hwd re wê weke ku wê têkiliya ku wê bi hevdû re wê dênin wê di çerçoveya bandûra çanda ubeydê û herikîna wê de wê xwe bide nîşandin.

Di wê çerçoveyê de wê jî wê weke aliyekê din wê mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê li ser ziman ku wê rewşa civaka ubeydê ku wê pêşkeve wê pêvajoyên wê yên ku ew wê pêşkevin wê, bi sazûmanên ku ew di nava xwe de pêşdixin û hwd re wê, rengê wê xwe bide nîşandin. Parastgeh wê heta wê demê ku wê ew pêşnektina wê civak wê li ser temenê xwe jîyankirinê û hwd re wê pêşkeve. Di aslê xwe de wê piştî wê pêşketina wê re wê êdî wê jî aliyekê mejiyê xwe ve wê bi wê ve wê were girêdan. Wê di wê çerçoveyê de wê, hilberînên xwe yên ku ew dikin jî wê bi wê re wê, êdî wê hin bi hin wê, temenê parvekirina wê ya bi parastgehan re wê biafirê. Ev wê navendîtîya ku ew diafirênê wê jî aliyekê ve jî wê xosletên civake ubeydê wê hin bi hin wê bi rengên pêşketina wê re wê weke ku wê li şûn xwe bide hiştin. Wê di wê

çerçoveyê de wê, ew wekheviya civakî a di nava jîyane wê de ku ew dervî têngîna yek li ser yê din re ku wê bixwezaye xwe re wê bijîn wê hin bi hin wê weke ku wê ji holê wê rabê. Ev jî wê weke pêvajoyek nû a ku wê di dewama pêşketina wê pêvajoyên şariştaniyê de wê were bê.

Pêvajoyên çanda sumer ku mirov bi têngîna çanda ubeyd re li wê dihizirê wê mirov dibînê ku wê di nava çanda wê de wê ev herdû alî wê weke ku wê bi têngîna wê ji hev cûda wê pêşkevin û wê bi hevdû re wê bikevina nava pêşbaziyeke de jî. Ev jî wê weke aliyekê din ê ku mirov bi wê re wê kifşdikê bê.

Çanda ubeyd wê di aslê xwe de wê di wê demê de wê berhevkirina ku wê ji hilberîna wê di parastgahan de wê bibê wê ji ya malbat wê pirr zêde wê derbas bibê. Malbat wê di awayekê hevbeş de wê bi hevdû re wê di jîyanek hilberîner de bin. Wê, di wê çerçoveyê de wê keda ku ew dihê dayîn wê bi wê re wê, di encama wê de wê hilberîna ku ew dihê bidest xistin wê, bi wê bijîn. Lê bi wê re ew hilberîn wê beşek ji wê bigihijê destê parastgehê. Wê bi demê re ya ku wê di destê parastgehê de berhev dikê wê bê temenekê ku wê êdî wê hin bi hin wê zorê jî wê bi xwe re wê bi demê re wê pêşbixê bê. Ya ku wê di aslê xwe de wê ji gelek aliyên ve wê civak û çanda ubeyd wê ji hevdû wê bi demê re wê bi dest felişendinê bikê jî wê ev rewş bê.

Ev demên ku wê werina jînkirin bi van pêşketinan wê demên ku ubeydê ên ku ew bi têkiliyên tevlihev ku ew êdî pêşdikevin jî bin. Wê di wê çerçoveyê de wê, di wê demê de wê ew rengê têkiliyêmn sadê û zelal wê ji holê wê rabê. Wê bi wê re wê gundîtî jî wê bi ber bajarokan ve wê herin. Wê, pêşketinên nû wê di wê çerçoveyê de wê rûbidin. Bûhûrîna hin bi hin ji gundîtîyê wê rastî demên dawî ên ubeydê jî wê werê. Di wê demê de wê, di wê çerçoveyê de wê di awayekê de wê mirov dikarê wê weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê rewşa wê di wê çerçoveyê de wê bi awayekê giring wê xwe bide nîşandin.

Dema ku wê pêvajoyên aborîyê ên wekneheviyê ku wê pêşkevin û wê hin bi hin wê bi wê re wê, di rewşên aborî û rêveberîyê de wê kesên serdest û hwd wê derkevin li pêş wê weke ji aliyekê ve wê taqabûlî pêşketinek civakî a bi têkiliyên tevlihev a komplike jî. Wê hin bi hin wê malbat wê ji xwe re wê malê çêbikin. Wê berhevkiriniya ku ew di dest çêdikin wê rewşa jîyane wan wê bidest dîyarkirinê wê biikê. Weknehevi wê di aslê xwe de wê ne xosletekê civake ubeydê bê. Lê pêşketina wê, di nava demên civake ubeydê de wê weke aliyekê ji hevdû felişendinê jî bê.

Çanda ubeydê wê dema ku mirov bahsa wê bikê wê pêşketina teknika wê bê. Di wê çerçoveyê de wê, çerçoveyek baş a bi wê jîyankirinê a teknikî wê di wê demê de wê hin bi hin wê werina pêşxistin. Di dewama wê de wê, bi wê re wê amûrên çandiniyê û hwd ku ew dihên pêşxistin wê di wê warê de wê, destê wan rehetir bikê. Ew jî wê dema ku wê dibînin wê zêdetirî wê li wê xwe bigirin. Di dewama wê de wê, amûrên malî ên ku ew çêdikin wê di wê çerçoveyê de wê dema ku ew bi wan dijîn wê têgînekê bi teknikî jî wê hin bi hin wê di mejiyê wan de wê bi wan re wê bide çêkirin.

Çanda ubeydê wê, welatîtiyê wê di aslê xwe de wê di demên xwe yên pêşî û navîn de wê dernexê li pêş. Lê di demên dawî de wê dest biavêjê li wê. Wê bi wê re wê weke ku wê saziyên rêxistinî ku wê pêşkevin û hwd wê, bi wê re wê, bi çand û dema ubeydê re jî wê bê destpêkek nû jî. Di serî de wê di dewama wê de mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê çanda ubeydê wê di demên wê yên dawî de wê, rêxistiniya ku wê di warên jîyanê de wê hin bi hin wê pêşkeve wê, di wê çerçoveyê de wê bi awayekê xwezayî wê, welatîtiyê wê bi sazûmana wê re wê derxê li pêş. Di wê çerçoveyê de wê, minaqsa sumeran û rengê pêşketina wan wê di aslê xwe de wê di wê warê de wê hem di warê wê pêşketina destpêkî a bi çanda ubeydê a rêxistinî û hem jî wê di derbarê demên piştî wê de ku wê pêşkevin de jî wê karibê fahmkirinên baş bide me. Ji demên nîçîrvanî û berkariyê ku wê bi ber demên malbatên xwedî çiftlikan ve ku wê were çûyin wê ev wê ji aliyekê ve wê weke pêvajoyek pêşî a ku mirov wê di wê çerçoveya wê pêşketina bi jîyane ubeydê re wê werênê li ser ziman bê.

Çerçoveya civaketîya ubeydê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, rewşên wê yên ku wê pêşkevin ên bi malbatî re wê bi têkiliyên nava malbatê re wê fahmbikê wê bi awayekê dîmenekê wê weke yê bi hîararşîkî ku mirov wê fahmbikê wê bide me. Ev dîmen wê çendî wê weke dîmenekê ne dîyar bê û dîtbar jî bê kesên ku ji wê rengê pêşketina wê digihijina wê têgînê wê di aslê xwe de wê, mirov rewşa malbatê û têkiliyên wê navxweyî wê hilde li dest wê ji aliyekê ve wê temenê wê rengê fahmkirina wan wê biafirênê.

Lê em dema ku wê pêvajoyên jîyane wê ya wekheviyê ku em wan hildina li berçav wê ev dîmen wê tenê wê weke têgînê wê bimênê û wê ji wê derbas nebê. Di aslê xwe de wê, ya ku wê piştî wê di wê dîmenê de wê temenekê rastkirinê wê çêbikê wê parastgeh û têkiliyên bi wê re ku wê hin bi hin wê zêdetirî wê, werina bi watekirin bin. Ya ku mirov bi

rewşa civake ubeyd re dibînê li şûna têngîna hîyararşîyê wê mirov dikarê bi gotina heterarşîyê re wê werênê li ser ziman. Di zane min de wê ev rasttir bê. Ber ku wê her tişt wê di wê de wê ji serî ve wê kifşkirinek bi wê rengê wê nebê. Wê di nava wê de wê civake ubeydê a komplike û bi têtikiliyên tevlihev ku ew dikeve wê, di wê çerçoveyê de wê pêwîstî bi wê bide dîtîna ku ew bi rengê bi wê rengê were fahmkirin bê.

Ev rengê fahmkirinê heterarşikî wê di demên şariştaniyê de wê wergerihê li awayekê hîyararşikî. Wê di wê çerçoveyê de wê, êdî wê gûharînê wê bi xwe re wê, bide çêkirin. Antropolog **Carole I. Crumley** ew dema ku têtikiliyên nava civakê ew şîrove dikê wê di wê çerçoveyê de wê bêtîna li ser ziman ku wê têtikiliyên sazûmanî wê çendî hîyararşikî jî bin dikarin bibin heterarşikî jî. Wê di wê çerçoveyê de wê balê bikişênê li ser têtikiliyên ku ew ne ji serî ve ku ew werina kifşkirin.

Di bermehiyên erkolojîkî ên li herêman başûrê mesopotamiya ku wê werina derxistin de wê, di wan de wê, qatên çêr û sevilan, çêkirina hêkelan, sênîk, zerik û kevçiyên ji axê weke bi seremikî û hwd wê werina dîtîna. Wekî din wê gelek aliyên din wê werina dîtîna. Tiştêkî jî wê ew bê ku wê rêxistinîya karsazîyan di wê çerçoveyê de ku wê xwe bide nîşandin bê. Ji aliyekê din ve jî wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê di rewşa xosletên wê yên ku ew bi wan belav dibê jî wê bi wan ve girêdayî wê werina hanîn li ser ziman. Wekî din wê di awayê pevgûharandinê de jî wê mirov wê rastî nîşanaka ji dema çanda ubeydê wê were.

Wê di wê rewşê de wê serî li ti awayê zorê nexistin û bi awayekê xwezayê pêşxistina wê weke aliyekê wê yê din bê. Wê bi awayê xwe yê hilberîn, teknikê û hwd re wê girêdayî wê were dîtîna. Tiştên weke çomlekan ku wê werina çêkirin wê bi awayekê wê pirr zêde wê mirov wê rastî wan wê werê. Ji aliyekê din ve jî wê, bi hêncetên li berketinê ku wê zadên xwe wê çêbikin wê di kûwaran de wê ji demsalê li demsalê wê bidina hilandin jî wê weke aliyekê din ê ku mirov dikarê wê di serî de li ser wê bisekinê bê.

Çêkirina kûwaran, tifikan, tanûran bo pijtina nan, sênîk, kevçî, serik û hwd bo xwarinê û gelek awayên din ên çomlekan wê weke çêrn, sevil û denan û hwd wê di aslê xwe de wê di derbarê çanda ubeydê de wê, têtînek xort wê bide me. Di warê çandina zad, parastina wê û ji wê çêkirina cûreyên zadên xwarinê û hwd wê bi demê re wê di nava wê de wê pêşkeve. Di wê çerçoveyê de wê çerçoveyek fahmkirinê a bi ji hevdu derxistina tiştan minaq weke bi hêrtina genim ji wê derxistina savarê û bi

kelendina nîskan ji wê derxistina şorbeyan û hwd wê gelek reng û awayên pêşketinên bi wê rengê wê mirov dikarê bahsa wan bikê. Ev rengên ku em bahsa dikin wê ji aliyekê din ve ji wê di warê pêşveçûnên demên çanda ubeydê de ji wê, çerçoveyek fahmkirinê a kûr wê bidina me. Demên piştîrê ên şariştaniyê ku em bi sumerîyan re dibînin wê di awayekê de wê li ser wan aliyan re wê bijîn û wê pêşketina xwe wê bidina nîşandin.

Çanda ubeyd wê, gelek ji van nîşanekên ku me bi wê re hanîn ser ziman wê di nava çanda tel-xalef, kurdu de ji wê mirov bibîne. Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê weke aliyekê din ê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. bandûra çanda ubeydê ku wê li giştîya mesooptamiya wê serwer û serdest bibê û wê bi pêvajoyên din ên çandî weke yên tel-xalef û tel-kurdu re wê bigihijê li hevdû û wê bandûrê li hevdû bikin û wê çerçoveyek giştî a hevgirtî (û ankû sentez) ku wê bi hevdû re wê çêbikin wê, piştîrê wê, li herêmên li dora xwe wê bi zêdeyî wê bê temenê bandûrek kûr. Di wê çerçoveyê de wê li asya dûr û herêmên anatolojiya wê piştîrê wê bi awayekê zûtirin wê bandûra xwe wê piştî demên li dora çar-hezar salan û pê de wê bidina nîşandin.

Li gorî pîvan û hasibandinên li ser bermehiyên erkolojîkî ên bi nerînê dihên dîtî wê, mirov dikarê bêjê ku wê çanda ubeydê wê, piştî ku wê di destpêka demên navîn û dawîn ên neolotîkê de ku wê pêvajoya şoreşa pêşketina gundan wê bi xwe re li herêma wê pêşbixê û bi awayekê pêvajoyên kûrbûna di wan de wê bi jîyankirinê wê derbasbikê re wê li dora 7 û ankû 6 hezar salan berî zayîna îsa wê, hin bi hin wê parastgehên li herêma demên çanda ubeydê wê bidest avakirina wan wê werê kirin. Li deverên weke xirabreşkê û hwd wê were dîtî ku ev dîrok hê kevntir dihê birin. Li herêmên li dora urmiyê û kirmanşanê ên rojhilatê kurdîstana roja me wê bermehiyên ku ew dihên dîtî wê nîşanaka wê bin ku ev dîrok wê zêdetirî wê kevntir dikarê were birin.

Demê mirov dikarê wê bêjê ku ew rewşên kevntir birinê wê dema ku ew bi dîrokkirinê ku ew kevntir dibin wê di wê rewşê de wê dîroka çanda ubeydê a pêşketî ji wê bi xwe re wê bibê. Çanda ubeydê a civakî wê zûtirin wê pêvajoyên bi ber welatbûnê re wê ji deverên din zûtirin wê di xwe de wê nûveyên wê derxê li holê. Ber vê yekê ya ku wê di demên ku wê çanda tel-xalef û tel-kurdu wê pêşkeve de wê, di wê demê de wê weke demek û çandek ku wê di wê rengê de wê bi bi awayekê bi rêxistinî wê were dîtî.

Di aslê xwe de wê mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê li ser ziman ku çanda ubeydê wê, di wê çerçoveyê de wê, pêvajoyên wê yên pêşketinê ku wê ji demên neolitikê bi ber gundbûnê ve û ji wê bi ber civake şariştan û welatitiya wê re ku wê herê wê çerçoveya wê bi xwe re bi afirênê. Ber vê yekê ya ku wê kesên ku ew serî li ser mijarê di wastênin wê bi zêdeyî wê, di wê herîkîna pêvajoyên wê yên bi jîyane civakî re ku ew çendî kevn diçin û bi wê re wê ev pêvajo wê çawa wê derkevin wê zêde wê alaqa ya wan wê bikişênê li ser xwe.

Çanda ubeydê wê, di warê çanda bûjenî û pêşxistina wê de wê, aliyekê wê yê dîyardeyî wê xwe bi wê re wê bide nîşandin. Wê ev aliyê wê bi zêdeyî wê dema ku mirov li ser wê disekinê wê were dîtîn û wê mirov dikarê wê fahmbikê. Di dewama wê de mijare çanda ubeydê wê, di dewama wê de wê pêvajoyên ku wê bi wê re wê bijî wê li ser wê re wê weke aliyekê giring wê xwe bide nîşandin.

Çanda berheviyê weke bi palayiyê, ambarkirinê weke bi kûwaran û hwd re wê, bi wê re wê bi zêdeyî wê pêşkeve. Di wê çerçoveyê de wê, ev wê, weke aliyê ku wê li pêşaroja xwe ya piştre wê bi zadên xwe re wê li wê bihizirin jî bê.

Bermehiyên ku wê li **girê-talawaşê** ê bismila roja me a bakûrê kurdistanê ku wê werina dîtîn wê di wê warê de wê tênginekê bidina me. Wekî din wê di warê çêkerîya bi destî a weke çomlekan û hwd de jî wê tênginekê xort di derbarê wê de wê bikina serê mirov de. Herêmên li dora amaedê û heta bigihijê bismilê weke girê-talawaşê wê di wê çerçoveyê de wê, weke deverna ku wê li wan wê gundên neolitikî wê ava bibin bin. Di dewama wê de mirov bahsa herêmên li dora qaxizmanê jî bikê. Di wê çerçoveyê de wê weke deverna ku wê li wan wê gundên neolitikî wê bibin bin.

Di çerçoveya pêvajoyên weke yên çanda ubeydê de ku mirov li pêvajoyên pêşketina şariştaniya sumer û hwd dihezirê wê, di aslê xwe de wê baştirin wê karibê çerçoveyekê bi pêşketina wê re wê di serê mirov de bide çêkirin. Di wê çerçoveyê de wê çanda tel-xalefê wê piştre wê weke çanda ku em dikarin weke çanda ubeydê a demên destpêka pêvajoyên şariştaniyê û ankû hinekî berî-şariştaniyê wê werina ser ziman bê. Di wê warê de wê tell-kurdu wê hinekî wê zêdetirî wê di warê de wê weke çerçoveyek kevn wê xwe bide berçav.

Çanda ubeydê wê weke çandek civakî a berî welatbûnê ku wê di çerçoveyek pêşketina civakî de wê çawa wê werê jîyankirin wê hemû çavkaniyên wê yên bi xwezayê û bi hevdu re ku ew pêwîstî wê bi wê re

wê werina dîtin. Ber vê yekê wê, çerçoveyek civakî ku wê, berî welatbûnê û pêşketina wê nişanakên wê yên bi jîyane civakî di çerçoveyek wekhevî de ku wê bê jîyankirin wê bi wê re wê werê dîtin. Çanda ubeyd jî û ya tel-xalef jî wê di wê çerçoveyê de wê, weke çandna ku wê bi minaqên xwe re wê xwediyê xwemaliyek xwe ya bi pêşketina xwe re bin.

Bêgûman heta ku mirov civaketîya demên ubeyd û tel-xalef baş fahmnekê mirov wê nikaribê şîrovey rast a dîrokî bi civakê re jî wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman bê. Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê giring ê ku mirov wê dikarê wê werênê li ser ziman bê.

Tel-xalef wê pêşketina wê ku mirov wê hinekî li ser wê bisekinê wê weke ku wê, ji bermehiyên li *'ardê çawî'* ê di naqabîna nivîsênê siwêrekê de û li dora cizîra bota herêmên wê di wê warê de wê têgînekê bidina me. Tel-xalef wê bi çandiniyê wê temenê wê bi avdaniya bi xwezayê a weke bi baranê û hwd re wê di destpêkê de wê bibê. Di wê dema ku ev bi wê rengê ew dibû wê li herêmên ubeydê wê destpêka avdanê ku wê were kirin wê were dîtin. Ber vê yekê wê herêmên weke yên ubeydê wê di awayê rewşên xwe yên pêşketinê ên bi dîroka xwe re wê hinekî wê weke ku wê zêdetirî wê kevntir wê herê wê dîmenekê wê bide me. Çanda tel-xalef wê dîrokkirina destpêka wê li dora 6 hezar û li dora heta 5 hezar û pêncsadî ku wê were dîtin wê, di wê çerçoveyê de wê, weke demek piştre wê pêşkevê. Lê ev herêm wê di aslê xwe de wê nişanaka kevntirin ên jîyanê li wê hebin. Herêmên ber zap û zagrosan wê di wê warê de wê zêdetirî wê mirov dikarê bîrê ser ziman ku wê di wê warê de wê, xwediyê xosletên xwe yên teybet bin wê, di warê fahmkirina xwe de li pêş bin.

Herêmên li dora afrînê heta marî ku wê di demên berê de wê herêmên antabê jî wê di nava sînorê wê de bin wê bi wê çerçoveya xwe ya giştî re wê, di wê warê de wê heta çîyayê kurda wê dîmenekê kevn wê bi xwe re wê bide me. Ev herêm nişanaka bi çandinîya zûwa re wê xosletên wê yên ku ew dihên dîtin wê bi pêşketina aliyên din ên nezûwa re jî wê pêşketina wê xwe bidomanê.

Li herêmên anatoliya wê biqasî ku mirov dibînê û mirov ji bermeniyên ku ew derdikevin wê hinekî derengtir wê çanda ubeyd-xalef wê xwe bigihênê wan herêman. Lê li van herêman wê, piştî ku wê were wê bi berhevkirinê, nêçîrê û hwd re wê demek dirêj wê rengê jîyane wan wê were dîtin. Hin bi hin jî wê temenê çandiniyê wê piştre wê pêşkeve.

Lê weke ku em bi çanda hasûna re dibînin wê li mesopotama başûr û bakûr jî wê li dora 9 û 8 hezar salan wê nîşanakên çandiniyê wê xwe bidina nîşandin. Ev jî wê di wê warê de wê, dema ku mirov bahsa wê bikê wê di wê warê de wê pêvajoyên pêşketinê ên di wê warê de wê kevntir wê herin.

Demên ubeyd wê bi civaketiya pirr mirovî ku wê pêşkeve û bi wê re temenê jîyanê bi çandiniya ardan re ku wê bi wê ve girêdayî wê pêşkeve wê were dîtin. Di wê çerçoveyê de wê kedîkirin wê, di nava çanda tel-xalefê de wê weke ku mirov bi aqil meşandinê ji fahmkirinên erkolojikî ku bikê wê, li dora 5 hezar salan wê hin bi hin wê pêşkeve.

Herêmên li dora muşê, wan û heta çolemerg û cizirabota wê di wê xatê de wê, zêdetirî wê ev wê weke aliyekê giring wê xwe bide nîşandin. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, rewşa jîyanê wê dîmenekê wê bi xwe re wê bide nîşandin ku wê çanda civakê wê pêşketina wê ya dema bi awayekê bi xwezayî bi rêxistinîya wê re wê bibê.

Li herêmên mesopotamiya wê mirov dibînin û dikarê wê werênê li ser ziman ku wê di wê warê de wê, pêvajoyên şariştaniyê ên demên sumerîyan wê di nava wê de wê nîşanakên çanda ubeyd-xalef wê xwe bi awayekê bidina nîşandin.

Çanda şariştaniyê ên demên piştî wê bi teybetî li kurdistanê wê heta roja me jî wê dîmenekê erkolojikî ku wê hertimî wê xwe di nava jîyanê de wê bi wan re wê bide nîşandin û ku wê ew wê rengê jîyankirina çanda ubeyd-xalef wê bide nîşandin wê bi wan re wê were dîtin. Di wê çerçoveyê de wê çanda civakê wê di wê çerçoveyê de wê ji aliyekê ve wê bi xwezayê ve girêdayî wê bi awayekê xwe ji şariştaniyê û pêvajoyên wê durgirtinê û ankû navberkirina nava xwe û wê de wê, bi wê têgînê re wê hertimî wê ji aliyekê ve wê xwe bide bi wan re wê bide nîşandin. Dîmenên jîyane koçeriyê weke çuyina di nava 'jîyane deştê' û 'jîyane zozane' de wê, hinekî wê weke rewşek bermehî a çanda ubeyd-xalefê jî wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Çanda ubeyd-xalef wê di wê çerçoveyê de wê weke temenekê pêşketinê ê çandî ku wê bi pêvajoyên wê yên bi têgînî bi çandbûnê re wê were dîtin. Çandbûna ubeyd-xalefê wê di dewama wê de wê pêvajoyên şariştaniyê wê bi awayekê peresendinê wê xwe bidina nîşandin. Dîroka mesopotamiya wê heta roja me ku wê were ser ziman wê, ber ku wê li ser temenê wê newê ser ziman wê, zêdeyî wê weke şîroveyna ku ew ji wê rastîya wê dîr wê întibayekê wê hertimî wê bi mirov re wê çêbikin.

Çanda şariştaniyê li mesopotamiya ku mirov wê fahmbikê wê di wê çerçoveyê de wê di dewama wê de wê li ser temenekê mejuyî wê divê ku mirov wê werênê li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, pêvajoyên neolotikê û piştire ên çanda ubeyd-xalef wê, li dûv hevdû wê li herêmê wê werin û pêşkevin. Di dewama wê de ku mirov pêvajoyên çanda şaristaniyê wan dihildina li dest çerçoveyk fahmkirinê a baş wê bidina nîşandin.

Pêvajoyên çanda ubeyd wê bidina nîşandin ku wê çandek civakî a ku wê di temenê wekhevi û bi xwezayê ve girêdayî û bi awayekê xwezayî xwe bi rêxistinkirî wê pêşketina wê hebê bê. Di dewama wê de wê, çanda ubeyd wê, weke çandek ku wê, fêrî çandiniyê, avdanê û hwd jî wê bi wê re wê bibê. Ji derfetên xwezayên sûdgirtin û ji wan afirandin wê bi wê re wê pêşkeve. Di wê çerçoveyê de wê çanda ubeydê wê weke çandek civakî a berî pêşketina têtîna welatitîyê wê pêşkeve. Ku em pêvajoyên pêşketina Uruk, ur û Eridû di dewama wê de wê hildina li dest wê, di wê çerçoveyê de wê, bi ber rêvebertiyekê şariştani ve wê çûyina wê û hin bi hin qarakter gûharandina wê bi wan re wê were dîtin. Lê Uruk wê hinekî wê teybetîyên wê yên cûda ên bi serê xwe wê hebin. Dibê ku ne belesebeb bê ku wê çanda Înanna weke ya jinîtiyê bi yazdanî ku wê pêşkeve û wê li wir wê serdest bibê bê. Hinekî wê di temen û çavkaniya wê de wê hebê. Di wê çerçoveyê de wê di rewşa pergale rêxistiniya civakî a bi wê rengê a li Urukê wê di di aslê xwe de wê, pêvajoyên pêşketina şariştanî a di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman. Pêşketin û dema cemdet nasr wê, di dewama wê de wê, li Urukê wê bi pêşketina bajarbûyîne re wê weke pêvajoyek şariştanî a destpêkê wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Navê 'cemdet nasr' li herêma Urukê bê. Lê 24 km wê dervî herêma kîşê wê weke deverekê ku wê hatibê bi navkirin û nîşandinkirin û weke navê demekê hatibê ser ziman bê. Çanda şarîtiyê (bajarîtiyê) a bi cemdet nasr re wê li dora 4 û 3 hezar salan wê pêşkeve. Ev dem wê taqabûlî de dema şariştana Urukê û belevbûna wê ya li dora xwe bi pêşketina û bandûra wê re wê bide nîşandin bê. Di wê çerçovê de wê bide nîşandin.

Şariştaniya Uruk wê hinek xosletên wê yên ku mirov wê fahmbikê wê, hinekî jî wê di çerçoveya pêvajoyên peresendina çanda ubeydê de wê hinekî wê xwe bidina nîşandin. Ber vê yekê wê weke pêvajoyek şariştanî a giring ku mirov wê di dewama wê de wê hilde li dest, fahmbikê û wê werênê li ser ziman. Di dewama wê de wê, Ur wê pêşketina wê bi kifşkirinê li wê, dîtinê weke tiştên xwe ve girinê ên weke gardaniyan û

hwd wê, ku ew ji kevir û tiştên din hatina çêkirin wê werina dîtin. Ew jî wê dîrokkirina wan li dora 3500 salê berî zayina îsa wê werina kirin. Aliyekê din jî wê, pêvajoya şariştaniyê a li Ur'ê wê, giringîya wê ew bê ku wê bandûra wê li dora derya hurmuzê wê, heta wandeveran wê xwe bide nîşandin. Wê di wê çerçoveyê de wê weke nûqteyek belevbûyîna çanda udeydê a giring wê bê. Demên pêşî ên pêvajoya şariştaniya Ur'ê wê, di wê çerçoveyê de wê, çavkaniyên ku ew li wê hatina dîtin wê bi wan wê were fahmkirin ku wê bûhûrîna li bajarbûnê wê li dora 3000 salan wê bibê û ev jî wê piştî Urukê re wê weke demekê bê.

Ev pêvajoyên li dora çanda ubeyd ku mirov wan dibînê wê di wê de wê, mirov dibînê ku wê hin bi hin wê pêşxistinên weke nivîsê û hwd re wê kifşkirinên mazin wê bi wê re wê bibin. Pêşketina panteoana mitolojiyî wê, di awayekê rêxistinî de wê xwe bide nîşandin. Di aslê xwe de wê hemû rewşên mîtolojikî ku wê, bi awayekê weke zêde ji xwe mazitir wê werênina li ser ziman wê di wê demê de wê kêr zêde wê ji hinek rewşên jîyanî wê pêşxistin. Yanî wê çavkaniyek wan ya ku mirov wê di serî de wê esasbigirê û wê bi wan werênê ser ziman wê hebin. Pêvajoyên çanda ubeyd wê, di wê demê de wê bi pêvajoyên şariştaniyê re wê, bi demê re wê bi zêdeyê hin bi hin wê pêşketina wê, wê têgîna bajarbûnê ku wê pêşbixê wê bi wê re wê, rewşa gundîtîya neolotikî ku wê bi awayekê rêxistinî ê temenî wê weyn wê di nava çanda ubeydê de wê bileyizê. Di wê çerçoveyê de wê, di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê pêvajoyên peresendina civakî ku wê bibin wê hinekî jî wê weke ku mirov bi çanda ubeydê re wê dibînê wê ji wê bi ber bajarbûnê ve wê bibin. Wê pêvajoyek xwezayî a pêşasaziya wê bi çanda bûjenî û pêşxistina wê ya bi hilberînê û hwd re wê pêşkeve. Çanda tel-xalefê wê dema ku wê mirov wê fahmdikê wê, li gorî xosletên jeomorfolojikî ê herêmê bê û wê, bi arda zûwa re wê pêşkeve. Lê piştî wê, têkiliya çanda ubeyd a bi wê re wê, bandûrê li hevdû wê bikin. Di wê çerçoveyê de wê çanda ubeydê wê temenê wê yê bandûrê wê ji ber xosletên wê yên ardnîgarî û hwd wê zêdetirî wê hertimî wê xwe bide nîşandin. Di temenê belavbûyîna wê de jî wê ev aliyê wê hebê.

Di dewama wê de mirov dikarê wê weke aliyekê din wê werênê li ser ziman ku wê çanda ubeydê wê pêşketina wê bi pêvajoyên wê yên pêşketinê re wê, li herêmê wê heta ku wê bigihijê çanda tel-xalefê wê di dewama wê de wê li giştîya mesopotamiya wê serdest bibê. Ardnîgarîya ku wê li wê çanda tel-xalefê wê bi zêdeyî wê pêşkeve wê şertûmercên bakûrê mesopotamiya bê. Wê, di çandiniyê, kedîkirna sawalan û

pêşxistina keriyên wan weke kerîyên malê, di hûnera 'zanaatê' û hwd de wê pêşkeve û wê di demek kin de wê bi zêdeyî wê kûrbûnekê wê bi xwe re wê bide çêkirin. Weke ku em bi çanda ubeydê re kifşdikin wê di nava çanda tel-xalefê de jî wê, bazirganiya xwezayî wê hebê. Wê di wê çerçoveyê de wê, bi rengê pevgûharandinê û hwd re wê pêşkeve û wê temenekê bi tevger ê di nava jîyanê de wê biafirênê. Çanda tel-xalefê wê ji ber herêmên firatê ên weke serêkahnîyê, afrînê, heta reha, nisêbîn, cizîrabota û ji wan deveran jî heta herêmên li dora ava wanê mirov dikarê di qadak berfîreh de wê pêşketina wê kifşbikê û wê werênê li ser ziman. Wê di wê çerçoveyê de ev herêmên mesopotamiya bakûr wê di çerçoveyekê de wê, hem herêmên avî jî bin û hem jî wê ji çandiniyê re wê pirr zêde wê, bi derfet bin. Wê gihiştina çanda ubeyd û tel-xalefê li hevdû wê di temenê wê de wê, çerçoveyek çandî a civakî wê bi giştî wê li giştîya mesopotamiya wê biafirênê.

Di wê warê pêşketina pêşketina teknîkê û hûnera destî de jî wê bi pêvajoyên çanda ubeydê û ya tel-xalefê re jî wê gelek nîşanakên mazin ên bi pêşketina wan re wê hebin. Her wusa çavkaniyên ku ew bi erkolojikî hatina dîtin wê bi wan re wê di ewarê çêkirina çanda seremîkê û hwd de wê, çavkaniyek baş biafirênin.

Li başûrê mesopotamiya ku mirov li pêvajoyên çanda hasûnna dihizirê wê ji demên pêşî ên neolotikê û heta demên piştê wê ji xwezayê pêşxistina tiştan wê bi wê re wê hin bi hin wê bi pêşketina wê re wê were dîtin. Wê di rewşa çandiniyê, ji rewşên weke lêxistina genim û jî wê çêkirina tiştên din ên weke savarê û hwd wê were dîtin. *Çernûmêkûtên kûtandina dan* wê, hin bi hin wê bi wê re wê pêşkeve û wê di nava çanda ubeydê de jî wê bê weke amûr û teknîkek pêşketî a çêkirinê jî. Ev wê heta roja me jî wê li kurdistanê di nava kurdan de wê were bikarhanîn. Di wê çerçoveyê de wê di dewama wê de mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê çanda hasûnna a çandiniyê de wê, pêşketina wê temenê pêşveçûnên rêxistinî ên malbatî û bi giştî civakî jî wê biafirênê. Wê rewşên berhevkirinê, hilandina zad ji ardê, rêyên ambarkirina wê ku ew dihên pêşxistin ku weke ku em bi çanda ubeydê re dibînin wê bi xosletên çanda hasûnna re wê pêşkevin. Di wê rengê wê çanda hasûnna wê li giştîya mesopotamiya wê bandûra xwe wê pirr zû wê bide nîşandin. Di demên pêşî ên neolotikê de wê, rastî nîşandinên wê were. Wekî din wê teknîkên çanda hasûnna ku wê werina dîtin wê di wê warê de wê, di awayekê wê rengê pêşketina wê jî wê bi xwe re wê bide nîşandin.

Di pêvajoyên şariştaniyê ên li herêma ên weke bi sumeran re ku em dibînin wê bi demê re wê temenê kûrbûna çanda hasûnna jî wê bi xwe re wê bidê nîşandin. Di wê çerçoveyê de wê pêvajoyên şariştaniyê wê li dora pênc-hezar sal berê zayina îsa wê bi wan re wê were dîtin ku wê êdî wê bi pêşketina bajarbûnê û bi wê re ji gûndîtîyê derbasbûnê û di bajarbûnê de kûrbûnê û pêşxistina çanda bajarbûnê re wê di wê çande de jî wê hin bi hin wê çendî wê kûrbûnê ji hin aliyan ve wê bide çekirin wê bi xwe re wê hinek gûharînan jî wê werênê. Di wê çerçoveyê de çanda bajarîtîyê wê bi ya dervî bajaritîyê re wê ne levkirina wê û ankû nakokiyê wê, bi rewşên weke yên bi gotina 'jîyane destê' û 'jîyane zozana' ku wê kurd wê werênina ser ziman re wê di her demên pêvajoyên şariştaniyê re wê xwe bide nîşandin.

Pêvajoyên şariştaniyê wê bi xwe re wê didina nîşandin ku wê jîyane civakî a bi bajarî ku wê pêşkeve wê, çawa wê pêşkeve wê di temenê xwe de wê, pêvajoyên wê yên pêşketinê wê bi awayekê peresendinê wê mirov dikarê werênê li ser ziman. Her wusa weke ku me li jor li deverêkê jî hanî li ser ziman wê, di nava çanda şariştaniyê de wê, du dûmeniya wê ya ku ew heya wê bi hevdû pêşxistina wan û têkiliya wan a bi hevdû re wê, temenê pêşketina çanda dema şariştaniyê wê bide çekirin. Di wê rewşê de wê çanda şariştaniyê wê weke çandek bi rêxistin, hişmendî ku ew zêde di wê de pêşketîya, kirinên xwe bi zanîn û bi aqil pêşdixin û li encamên wê dihizirin wê bi wê re wê werina dîtin. Lê şariştanî wê xosletekê wê yê sereka wê ne ev bin. Ev xoslet wê di civake berî-şariştaniyê de jî wê hebin. Xosletê sereka ên demên şariştaniyê wê bi rêxistiniya bi teknikî û aqilê teknikî û pêşxistina bi wê re wê xwe bide nîşandin. Di wê çerçoveyê de wê teknik û teknoloji wê di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê werênê li ser ziman.

Di nava çanda ubeyd û tel-xalefê de wê deverên avdanê ên weke rêyên avê wê werina kifşkirin. Ev wê weke çandek çandiniyê a pêşketî jî bê. Di pêvajoyên şariştaniyê de wê ev wê zêdetirî wê xwe di awayekê de wê bidina nîşandin.

Pêvajoyên şariştaniyê wê bi çanda aqil re wê pêşkeve. Her wusa wê weke ku em di pêşketina pêvajoya bajarên sumeran ên bi şariştaniya di hundirê wan de ku em kifşdikin de wê weke aliyekê giring wê ev wê were dîtin. Di dewama wê de wê, pêvajoyên şariştaniyê wê rêxistiniya hîyaraşîkî wê bixwe re wê bide çekirin. Hîyaraşîya ku wê pêşkeve wê bi xwe re wê weke ku em di pêvajoyên çanda şariştaniyê ên li dora çar-hezarsalan de kifşdikin wê hin bi jin wê dawîya çanda ubeyd-tel-xalefê jî

wê bi xwe re wê werênê. Di wê çerçoveyê de wê, çanda bawergehan wê weke çandek serdest wê hin bi hin wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Baawergeh wê weke 'zagûratan' di demên sumerîyan de wê cihê wan wê bi awayekê giringî wê xwe bide nîşandin. Pêvajoyên pêşketina zagûratan mirov dikarê bi sê-pêvajoyan werênê ser ziman. Pêvajoya pêşî wê rastî demên pêşî ên çanda ubeyd wê were û wê di wê de wê temenê berhevkirinê ku wê pêşî wê di xismeta civakê de wê xwe bide nîşandin bê, Wê di wê çerçoveyê de wê hin bi hin ew berhevkirina ku ew hat kirin wê, bi wê li demsalên piştre hizirkirin û her wusa temenê parvekirinê wê biafirênê bê. Pêvajoya duyem jî wê weke pêvajoyek ku wê, zagûrat wê di xwe de bi hişmendî bûyîna wê re wê ew wê, ew wê berhevkirina di destê xwe de wê, bidest girtina wê bikê. Wê di wê çerçoveyê de wê bidest xwe bi wê weke hêzekê pêşxistin û bi wê kontrolkirinê wê bikê bê. Di vê demê de wê, temenê zorê wê hin bi hin wê were pêşxistin. Lê ev dem wê hê jî wê weke demek bi mirovî wê pêşketina xwe wê bide nîşandin bê. Pêvajoya sêyem wê pêvajoya bi welatbûn û pêşketina şariştaniyê bi wê re bê û wê zagûrat wê weke sazîna navendî ên afirîna wê û temenê jî wê bi wê rewşa xwe re wê biafirênin. Wê bi wê re wê êdî wê ne tenê wê bi çanda bûjenî wê bijî wê bi xwe re wê çanda menewî jî wê bi xwe re wê biafirênê û wê bi pergal bikê û wê temenê wê yê serdestîyê wê bi xwe re wê biafirênê bê. Ev jî wê weke ku em di pêvajoya şariştaniya Erîdû û urukê de wê dibîne wê çandek yazdanî a zû pêşketî re wê xwe bide nîşandin. Çavkaniyên Uruk û Erîdû wê bidina nîşandin ku ev herdû dever û herêm wê pêvajoyên şariştaniyê ên li wan wê berî hemû deverên din wê pêşkevin û wê pêvajoyên kûrbûnê wê bi xwe re wê bidina çekirin û wê heta ku wê bina çavkanî ji pêşketinê li dora xwe re jî. Di wê çerçoveyê de çanda Erîdû ku wê bi yazdan Enlil re wê were ser ziman û ku wê Enlil wê weke yazdanê serek û herî mazin wê were dîtin wê hinekî jî wê di temenê wê tîgîna mazinbûyîne de wê ev pêvajoyên pêşketinê wê hebin.

Di pêvajoyên piştre ên şariştaniyê ên di xate mesopotamiya de wê di demên piştî sumerîyan de jî wê weke ku em dibînin wê çanda Enlil wê temenê çanda merdûk û şamaş a bi tefsîrên cûda ên mazinbûnê re jî wê biafirênin. Di wê çerçoveyê de wê weke ku em di mîtolojiya sumer de dibînin wê pêşbazîya di nava Uruk û Erîdû de bi şariştanî ku wê rengê xwe wê li vegotinê wan ên mîtolojîkî jî wê bixê wê hinekî jî wê ev mejuya wan ya herî kevn wê hebê. Wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Bêgûman wê pêvajoyên çanda şariştaniyê ên mesopotamiya wê xosletên wê yên cûda wê hebin. Wê di wê de wê, weke ku em dibînin di mitolojiya sumer de wê, bi çanda baviksalarî û dayksalari wê hertimî wê bi hevdû re wê di nava pevçûnekê de jî wê xwe bide nîşandin. Çanda Înanna, Nînsûn, di dema hûrîyan de Hepat û hwd wê mirov dikarê bi wê rengê wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê di temenê wê de wê ew du-dîmenîya ku wê di temenê wê pêşketina wan de wê hebê û wê di dîmenekê de wê çanda neolotikî wê zêdetirî wê serdest bê wê ew hebê û jî aliyê din ve jî wê çanda şariştaniyê a nû pêşdikeve ku wê li pay serwerîyek giştî bê wê, di nava wan de wê ew pevçûn wê hebê. Her wusa wê, mirov dikarê bi çanda di nava destûrên hamûrabî ên ku wê jî hinek aliyan ve wê weke jinûve bi ya şariştaniyê ku ew pêşdikeve û ya kevn a Înanna ku wê werina dîtin wê bi wan re wê ev wê baştirin wê were dîtin. Çanda hamûrabî wê pêvajoyek serdestîyê a li dijî çanda dayiksalaerîyê jî wê weke awayekê pêşketinê wê di wê de wê hebê. Di wê çerçoveyê de wê, çanda ku hamûrabî dixwezê bi navê Enlil wê pêşbixê û wê pêşdixê jî wê di aslê xwe de wê di wê çerçoveyê de wê weke şewayekê çandî ê şariştani ku wê li dijî bermehiyên çanda ubeydê û tel-xalefê a kevn jî wê weke rewşek şariştanî bê. Wê bi wan re wê ev çandên civakî ên berî-şariştaniyê u ew mejuya wan ya pêşketinê hebûya wê, bi tememî wê werina jî holê birin.

Di wê rewşê de wê, çanda hamûrabî wê weke ku mirov bi destûrên wî re dibîne wê çandek serdestîyê bê. Wê çanda serdestîyê a zihniyeta şariştaniyê û pêşketina wê ya bi welatî û hwd re jî bê. Wê, di wê çerçoveyê de wê, di aslê xwe de wê ev çand wê piştî wê temenê pêvajoyên pêşketinên weke yên derketina key Sargon û hwd bi armanca çêkirina serwerîyek hegomonikî û hwd wê biafirênê. Ev jî wê weke şewayekê çandî ê hîyyararşikî ê şariştanî bê. Wê di nava jîyane sazûmanîya şariştanî de wê, zêde cih nedê pêşketinên heterarşikî ên bi sazûmana civakî jî.

Di aslê xwe de wê ev wê weke aliyekê din ê ku mirov wê dikarê wê di serî de wê weke aliyekê giring wê werênê li ser ziman ku wê pêvajoyên şariştaniyê ên piştî wê di temenê alozî û nearamiyên di hundirê mirov û di jîyane mirov de jî bin. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê di demên hûrî û mîtannî de wê weke ku em di demên keyên mîtannî ên weke key Tuşratayê sêyem de kifşdikin wê derxistina li pêş a çanda Înanna û ankû Îştar wê di aslê we de wê, weke rewşek ku mirov vajî wê rengê pêşketinê wê bixwênê jî bê. Mîtannî û med wê di wê

warê de em dikarin wan bi hevdu re fahmbikin. Mîtannî wê rewşek wê ya teybet wê hebê. Piştî gûtiyan re di dewama wan de pêşketina hûriyan wê di nava wan û medîya de wê mîtannî wê weke pirrek civakî, dîrok, çandî û çandî ya civakî û olî jî bê. Wê di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê fahmbikê û wê werênê li ser ziman.

Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê rewşa çanda civakî a di xate hûrî-mîtannî-med de wê bi awayekê bi ber hemdemiyê ve ku ew pêşdikeve bê. Bi teybetî wê di dewama wê de wê mîtannî-med wê çerçoveyek hemdem a civakî wê biafirênê. Wê pêvajoyên wê yên ku ew dihên jîyankirin bi jîyane civakî re wê temenê civake hemdem ku ew bi aqilê pêşketî ê weke yê felsefeyê û hwd dijî bê. Di dewama wê de wê, di olzaniya xwe de jî wê weke pêvajoyek nû wê weke ku em bi Mîtra re dibînin wê bê afirandin. Mîtra wê bi têgîna xwe ya olî re wê temenê olên yekxwûdayî û ankû yekyazdanî wê biafirênê. Wê di wê çerçoveyê de wê pêvajoyên ku wê bi wî re ji demên mîtannîyan û heta demên med wê bînin jîyankirin wê di xate olî a yekxwûdayî a yazdanî de wê têrbûna ku ew çêdikê wê temenê pêşketina xate olên semewî ên yekxwûdayî jî wê biafirênê. Wê bi tercûmeyên wê re wê ew wê biafirê. Di wê çerçoveyê de wê pêvajoyên pêşketinên şariştanî ên wê demê wê bi çanda wê re wê di pêvajoyên civakî de wê çerçoveyek giştî a bi sazûman wê biafirênê. Di xate pêşketina mesopotamiya de wê çendî ku wê ev pêvajo wê werina jîyankirin weke di astek bilind û ankû jor de lê wê ji binî ve wê civak wê bi çanda xwe ya xwezayî jî wê di nava xwe de wê, bi çanda xwezayî wê bijî. Têgîn û fahmkirinên ji çanda ubeyd û tel-xalef wê bi teknik, sazûmanên rêxistinî ên nava civakê, amûrên ku çandiniyê û hwd re wê, xwe bi wan re wê bide domandin. Di wê warê de wê, heta wê demê jî wê li ser wê temenê wê nîşanakên jîyankirinê wê bi wan re wê werina dîtin.

Di serdemên kevnera de mesopotamiya

Di serdemên kevnera de wê mesopotamiya wê, di awayekê de wê weke navendek pêşketinê jî wê were dîtin. Lê heta ku wê were wê demê wê pêvajoyên demdirêj ên pêşketinê wê bi xwe re wê bide bûhûrandin. Ji dema mîtannîyan û heta dema med wê li herêmê wê pêvajoyên bi aqil pêşketinê wê pêşkeve. Di wê pêvajoya pêşketinê de wê, di aslê xwe de wê weke aliyekê giirng wê mirov dikarê wê bi wê re wê werênê li ser ziman ku wê, herêm wê ji nûve wê pêşketinên nû wê li wê bibin.

Li anatoliya û ber bahra reş wê pêşveçûnên bi aqil wê temenê xwe ku wê ji pêşketinên herêmên mesopotamiya wê bigirin wê bibin. Di wê çerçoveyê de wê, di aslê xwe de wê, ji mesopotamiya heta misra kevn wê di xatekê de wê pêşketinek diyaroker a li pêş ku wê temenê pêşveçûnên din ên li herêmê wê bide diyarêkirin wê hebê.

Li herêmê wê, pêşketina çanda med wê, weke çandek hevgirtî wê bi aqil wê bidest xwe hanîna li ser ziman wê bikê. Di wê çerçoveyê de wê, hin bi hin wê pêşkeve. Piştî mîtanî re wê li herêmê wê medî wê weke desthilatdariyek giştî wê pêşkevin. Wê, bi wê re wê pêşveçûnên keyenî ên weke urartu, babil û hwd jî wê hebin. Wê ew jî wê bi hevdû re wê di ahengekê de wê li herêmê wê bibin. Li herêmê wê hin bi hin wê axamanîdî wê pêşkevin di nava medîyayîyan de û wê li herêmê wê weke hêzekê wê hin bi hin wê pêşkevê. Piştî medîya ji kîrus heta dârîus wê di wê demê de wê, ew wê êdî wê pêşkevin. Desthilatdariya giştî a mesopotamiya wê weke ya dawî jî wê medîya bê. Wê medîya wê, civakên herêmê wê di nava xwe de wê wan bi awayekê konfederelî ku ew xwe bi rêxistin dikê wê wan bigihênê li rewşek rêvebirinê. Di wê çerçoveyê de wê, di aslê xwe de wê li herêmê wê weke asrekê jî wê bi wê re wê aramî wê bibê. Lê bi wê re wê şer û pevçûnên ku wê weke di nava lîdya û medîya de wê li ber çemê hayl'sê ku wê bibê û pêncsalan wê bidomê wê weke şer û pevçûnek ku wê mohra xwe wê li wê demê bide.

Di wê demê de wê li ser serê lîdya wê key aliyêt wê hebê. Beremberî wî li ser serê medîya wê key Qiyakser wê hebê. Wê, artişên med wê di bin serkêşîya kurê keyê med Astîyaq de wê herina qada şer. Yên keyê lîdyayî jî wê di bin serkêşîya birayê key aliyêt Karûn de wê dakeve li qada şer. Wê di wê demê de wê demek dirêj weke pêncsalan wê bi hevdû re wê şerbikin. Rojekê ku wê roj were girtin wê, ew jî wê weke nîşanaka ku yazdanên wan li wan bi hêrsbûna bo ku ew bi hevdû re şer dikin û wê piştî wê bi hevdû re aşîtiyê wê çêbikin. Wê weke dagera wê aşîtiyê jî wê keça key aliyêt ('alyattes') aryanis wê bi kurê keyê medî qiyakser ê bi navê astiyaq re wê bizewicê. Ev zawac wê weke dagera wê aşîtiyê wê med û lîdya wê bigihênê li hevdû lê ev wê zêde dom nekê. Piştî qatilkirina astiyaq ji aliyê kîrus ve wê ew wê seferê li ser lîdya wê bikê û wê, karun jî wê çendî ku wê alikariyê wê ji misra kevn jî wê bixwezê û wê xwe bi sipêrê wan jî wê ew wê fêde nekê.

Kîrus wê, weke keyê dema nû ê şerxwez bê ku wê şerê xwe yê herî mazin wê bo serdestîya xwe li dijî mesopotamiyayîyan wê bi xalkên mesopotami re wê bikê. Pêvajoya şerê kîrus wê, ne tenê wê serdestîya

medîya wê bi wê were şikandin wê her wusa wê, li herê mê giştî wê destpêka pêvajoyek nû wê bi xwe re wê werênê. Wê berjêrcûyina mesopotamiya wê piştî wê şerê kirus û pê de wê destpêbikê. Ji dema şerên kirus heta dema helen a ku wê di wê de wê şerên *îskenderê zurqerneyn* wê li herê mê wê b ênkirin wê pêvajoyek bi serê xwe bi aloz wê li herê mê wê bijî. Piştî ketina medîya wê komên medî û oldarên wê bi hevdû re wê pêvajoyek raperinê wê li dijî kirus û artişên wî bidina destpêkirin. Şer wê, ji tûnabûnê wê medîyayîyan wê xilasbikê. Wê di dewama wê de wê babil jî wê, ji bin destê kirus wê bide derxistin. Lê wê bi tememî wê li herê mê wê aramiyê wê newênê. Şerên *îskenderê zurqerneyn* wê herê mê wê li herê mê wê bi tememî wê rûxandinekê wê bi xwe re wê werênin. Pêvajoya şerên *îskender* ên li herê mê wê mirov dikarê bişibihênê pêvajoya şerên hîtîtîyan ên li dijî hûrî-mîtannîyan ku wê hertimî wê bikin. Hîtîtîyan derîyê serdestîya xwe wê bi şikandina hûrî-mîtannîyan û bi wê re vebûna li asya mazin didîtin. Wê *Îskender* jî wê ew wê bi wê bihizirê. Wê bi wê rengê wê pêvajoyek dagirkirinê wê li dijî mesopotamiyayîyan wê bide destpêkirin.

Navê *înkender* wê kurd wê gotina '*zurqerneyn*' wê bi wê ve wê bikin. Gotina *zurqerneyn* wê di wateya '*qernê ji wê îbret were girtin*' wê di kurdî de wê were ser ziman. *îskender* wê dema ku wê were herê mê wê şerê Îssos ku wê bikê wê, medî wê ji ber birinîn xwe yên bi dehan salan ji desthilatdariya axamanîşan wê zêde wê, xwe nekina aligirê hêzên darius li dijî *îskender*. Lê dema ku wê *îskender* wê were bi ser wan de wê ew jî wê bi giştî wê xwe bisipêrênina li zagoran ku ew weke herêmek asê bê. Lê wê ev rewş wê zêde nedomê. Medî wê, di wê demê de wê cardin wê hêzên xwe wê li hevdû wê bicivênin di bin serkêşîya kurkeyekê kurd êbi navê melon de û wê deverên weke Sagbûtê, akbatanê û hwd wê ji xwe re wê bikina navend. Di wê demê de wê pêvajoya derxistina artişên *îskender* ji herê mê wê hêzên key melon wê bide destpêkirin. Wê bi ser jî keve. Wê hemû hêzên *îskender* wê ji herê mê wê derxê. Wê bi wê re wê, li mesopotamiya wê medî wê cardin wê weke ku wê bina bi serê xwe. Axamenîşa ku ew li hemberî hêzên *îskender* şikeştî wê zêde wê ne di wê ast û pîvanê de bê ku ew hêzên xwe bafirênê û bibê bi ser medîyan de. Wê di wê demê de wê, babilî û medî wê demek din wê heta dema keyeniyên weke yên keyenîya adîbanê, komegenes, abgaar, mîtrayî û hwd wê li herê mê wê bi serbestî û serdestî bijîn. Sefera *îskender* wê zirarek mazin bidê wan. Lê wê ahenge ramyarî jî wê berê wê bide gûharandin li leyha xalkên herê mê.

Ev rewş wê heta dema derketina dema sasanî wê wusa bidomê. Sasanî wê demek pîrr piştî ku wê were û wê bi alikariya hêzên herêmê ên kurd û yên pers re wê bibê bê. Berî wê demê de wê demek dirêj wê bi li herêmê wê weke dema hatina li xwe jî ku mirov dikarê wê werênê li ser ziman wê bibê, ji demên piştî hêrîşên îskender ên li herêmê.

Li herêmê wê di wê demê de wê civaketî wê pêşkeve. Wê di wê demê de wê, têgînên weke yên olîn yekxwûdayî wê derkevina li holê. Ji demên mîtanî û med wê heta demên ber dema derketina îsa wê li herêmê wê, ji aliyekê ve jî wê weke demên bi pêvajoyên pêşketina olên yekxwûdayî ku wê pêşkeve bê. Mîtra wê bi ol û felsefeya xwe re wê destpêka wê biafirênê. Zerdeşt wê di dewama wê de wê weke pêvajoyek nû a li gorî demê a li ser wê pêşketina mîtrayî û hwd re bê. Zerdeşt wê sentezkirinekê wê di warê olzaniya herêmê de wê bi xwe re wê bikê ku ew çêbikê. Wê dikê jî. Di dewama wê de mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê, pergala aqil û hizir wê hin bi hin wê pêşkevin. Pêvajoya mîtolojiyan wê bi pêşketina aqilê felsefeyê re wê di berçav de wê bê derbaskirin û bûhûrandin. Aqilê felsefeyê wê hinekî wê xismetî wê bikê. Olên yekxwûdayî ku mirov wan ji kîjan aliyê ve wan bi pêvajoyên wan ên pêşketinê re hilde li dest wê bi wê re wê were dîtin ku wê, weke olên dema aqilê pêşketî ê weke yê felsefeyê û hwd bin. Piştî mîtra zerdeşt û di dewama wî de hatina Manî û hwd wê, di aslê xwe de wê di xate yekxwûdayîya yazdanî de wê mirov dikarê werênê li ser ziman. yekxwûdayî yazdanî wê demek weke ya nêzî du milenyuman wê bi xwe û pêvajoyên xwe yên pêşketinê re wê bide derbaskirin. Piştî jî wê pêvajoyên olên semewî wê di dewama wê de wê were û serwerîya wê bidest bixê. Wê di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê din ê giring wê di serî de mirov dikarê wê werênê li ser ziman û wê fahmbikê ku wê pêvajoyên pêşketinê ên li mesopotamiya wê bi wê rengê wê pêvajoyîna pêşketinê wê bi xwe re wê bidina derbaskirin. Di dewama wê de mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê pêvajoyên pêşketina civakî ên li mesopotamiya wê ji wê demê û pê de wê bi pêşketina civakan û pêvajoyên wan ên pêşketinê re wê xwe bidina nîşandin.

Civakên mesopotamîkî mirov dikarê wqan di wê rengê û awayê de di serî de weke aliyekê giring wan werênê li ser ziman. Civakên mesopotamîyî wê, pêvajoyên wan ên pêşketinê wê di wê demê de wê li ser temenê wan ên pêşketinê wê bibin. Mesopotamiya wê, demên xwe yên dawî ên serwerîyê wê bi pêvajoya ola Manî re wê bide jîyankirin. Piştî jî wê hin bi hin wê pêvajoyek a ku bi sedsalan wê bikeve pêvajoya

dagirkirinê ji aliyê kom û hêzên ku ew ji derve dihên û li herêmê xwe serdest dikin bi bihayê tûna hasibandin û tûnakirina rastî û xalkên herêmê ên aslî. Di wê çerçoveyê de wê pêvajoyek diwar wê were jîyankirin. Di dewama wê de mirov diakrê wê werênê li ser ziman ku wê civakên herêmê wê, dîroka wan wê pirr kevn wê herê. Pêşketina wan wê li herêmê wê bi kok bê.

Pêvajoyên pêşketina mesopotamiya bi civakî, ramyarî, aborî, çandî û hwd ku mirov dikarê bi gelek aliyên din re jî wan werênê ser ziman wê di aslê xwe de wê weke pêvajoyîna ku wê pêşketina herêmê bin. Mesopotamiya wê, tevî hemû pêvajoyên wê yên civakî û bîrrînên ku wê bi xwe re wê dem bi dem wê pêşketina xwe re wê bijîn jî wê karibin xwe bidina domandin. Lê di wê çerçoveyê de wê, bi bandûra dagirkirinê li mesopotamiya re wê, pirranîya cihêrengiyên wê yên esasî wê ji herêmê wê bîr tûnakirin. Di serdemên hemdem ên ku em di wan de dijîn wê di wê çerçoveyê de wê bi zêdeyî wê ev wê were dîtin. Rêveberîyên ramyarî ku ew di aslê xwe de bi awayekê dagirkirî hatina herêmê û li herêmê serdest dibin wê, bi zora xwe wê li pêşîya pêşketina herêmê û civakên wê asteng bin.

Pêvajoya pêşketina civakên mesopotamiyî wê di demên felsefeyê de wê, ji du aliyên ve wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Ji aliyekê ve wê, çawa ku wê weke ku em bi felsefeyê û temenê wê yên di serdema kevnera de wê bibînin wê weke çavkanî bê. Ji aliyê din ve jî wê, pêvajoyên herîşê ên ji nava wê û ji dervî wê ku ew li wê dibin wê pêşîya xwe pêşxistina wê ya di demê de jî wê ji gelek aliyên ve wê bide girtin. Di wê çerçoveyê de wê, ev wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê di pêvajoya şîroveyên bi mîtra, zerdeşt, piştîre Manî û hwd re wê, temenekê wê were pêşxistin. Manî wê, weke derketinaka hemdem a di xate mesopotamiya de bê. Wê di wê çerçoveyê de wê, di demên destpêka derketina demên serdemên navîn de wê, weke pêvajoyek nû a demên kevnera a mesopotamiya jî bê. Felsefeya mîtra, zerdeşt û Manî lê ku em ji kîjan aliyê ve binerîn wê dibînin ku wê, ji gelek aliyên ve wê temenê pêşketinê aqilî ên demên kevnera û piştîre jî wê bidina dîyarkirin bin.

Di demên piştîre wê derketina Sasanî wê demek nû wê li herêmê bi giştî wê weke ku wê bide destpêkirin. Sasanî wê, pêvajoyek nû a bi rengekê şîroveyî bê. Piştî kîrus û Darîus û kevneşopîya wan bi axamanîşan re wê Ardêşêr ku wê temenê Sasanî wê biavêjê wê xwe biavêjê wê kevneşopîyê. Wê di wê çerçoveyê de wê, pêşketina wê bide

çêkirin. Bi awayekê wê nirxa ku kirus şer li wê vekirî û ya axamanîşan wê Ardêşêr wê hevgirtinekê di çerçoveya hewldana fahmkirin û weke hizrek olî a fermî pêşxistina hizrên zerdeşt re wê ew wê, bikê ku wê pêşbixê. Wê dikê jî. Di wê çerçoveyê de wê Sasanî wê di wê çerçoveyê de wê, çendî ku wê bi wê felsefeyê wê bikê ku ew xwe avabikê jî lê di aslê xwe de wê ji aliyekê din ve jî wê, ew wê bi wê re wê were dîtin ku wê, têgîna desthilatdarîyê wê bi wê re wê derkeve li pêşîya hebûna civakî a xwezayî ku ew li herêmê dijî. Di wê çerçoveyê de wê her demên xwe wê Sasanî wê bi xalkên herêmê re di nava nakokiyê de wê bijî. Ev wê weke encamekê bi fahmkirinê wê bi giştî wê derkeve li pêş ku wê bi awayekê hîyararşikî ku wê ji serî ve wê di nava hewldana kifşkirinê de bûyîna desthilatdarîyê û rengê pêşketina wê di her demê de wê li mesopotamiya ku ew bi dagirkirinî li herêmê pêşketibê û ankû biawayê din li herêmê pêşketibê wê hertimî di nava nakokî û pevçûnê de wê xwe bibînê bê. Wê Sasanî jî wê weke desthilatdarîyên piştî wê ku wê werin wê xwe ji wê baxtê xilas nekê.

Ardêşêr di dema ku ew temenê sasanî diavêjê mirov bi wî re wê kifşdikê ku ew di aslê xwe de wê hinekî xwediyê têgihîştineka dîrokî bê. Ew demên berî xwe ên kirus û Darîûsan dibînê ku ew tenê li ser temenê temenekê xanadanî wî nikaribê mazin bibê. Di wê çerçoveyê wê potansiyala mazinbûn û pêşketina xwe jî wê bi girtina piştgirî û tevlîbûna civakên medîyayî û hwd re bê. Wê di wê çerçoveyê de wê, di dema xwe de wê, hûnera xwe wê di wê warê de wê bide nîşandin û wê levkirinekê wê di nava xwe û wan de wê bide çêkirin û wê li ser wê re wê, temenê sasanî wê biavêjê. Di wê çerçoveyê de wê di destpêkê de wê zû mazinbûn û pêşketina sasanî wê sedema wê ew bê ku ew piştî xwe bide kevneşopîya civakî a herêmê a rast bê. Herêkirina hizra zerdeşt jî wê sedemek din bê ku ew piştgirîyê bigirê bê. Sasanî wê bi wê temenê û destpêkê wê, ne weke axamanîşa berî xwe wê pêşkeve. Wê di rengê pêşketina xwe û temenê xwe de wê medîya berî xwe wê ji xwe re wê bikê mînaq. Wê nirxên wê û felsefeyên wê yên olî jî wê bikê temenê xwe. Ji xwe wê, dema ku wî piştgirî jî oldarên wê girtin bi awayekê wê girseyên gelhe jî wê, xwe ji wê dûrnekin. Wê di wê rewşê de wê, li başûr û bakûrê mesopotamiya jî wê, were herêkirin. Wê keyenîyên kurdistanî ên bakûr, rojhilat, bakûr û rojava jî wê, xwe tevlî bikin. Ev wê êdî wê bikê weke hêzek mazin. Di wê çerçoveyê de wê romaya ku wê ew dihê herêmê ji anatoliya destpêdikê ku ew li mesopotamiya û heta herêmen misra kevn xwe serdest bikê wê ji wê rewşê nexweş bibê û wê pêvajoyên

pevçûnê wê di nava wê Sasanî de wê rûbidin. Wê ji ber sedema ku wê kurd wê bi hemû keyeniyên xwe yên demê wê xwe ji destpêka Sasanî dûrnekirin wê, roma nikaribê bi Sasanî. Hemû ceng û pevçûnên piçûk mazin ku ew bi wan re dikê wê, Sasanî wê ber wê sedemê wê bi serkeve. Ber vê yekê wê roma wê hêzên wê xwe ji herêmê wê biawayekê wê dûrbigirin. Ev rewş wê, dema aramiyê jî wê li herêmê a bêşerên mazin wê bi xwe re wê werênê. Ew têkiliya nava sasanî a bi kurdên medî û keyeniyên wê û Sasanî re wê, heta rewşa Manî wê bidomê. Piştî rewşa Manî û qatilkirina wî ya ji aliyê keyê Sasanî key Bahramê duyem ve wê, êdî wê rewş wê bigûharê. Manî di dema Şapurê yekem de wê bi awayekê rehet û serkevtî wê hizrên xwe wê belevbikê. Wê di wê çerçoveyê de wê zêde rastî ti astengiyên wê newê. Lê di dema ku Bahramê duyem hat ser taxt ew wê li ser xwesteka magerîyên berdestê wî ew wê, wê xweşbînîya ku Şapur li hemberî wî dabû nîşandin wê ew wê nede nîşandin. Piştî ew wî nbide girtin û bi êşkenceyê wê qatilkikê.

Sasanî êdî piştî wê re wê ne sasanîya berê a kevn ku medîyan piştgirî dabûyê de bê. Wê ber vê yekê wê hin bi hin wê xwe ji wê dûrbikin. Wê têkiliyên xwe ji wê bibirrin. Wê, bi wê re wê, herêmên di bin desthilatdariya sasanî ên medî jî li rojhilat, başûr û heta bakûr wê kurkeyê kurd ên weke **Keyûş** wê hemû keyenî û xanadanên kurdên medî li dora xwe bide hevdû wê pêvajoya xwe rizgarkirina ji sasanî wê bi li dijî wê şerkiirne re wê bide destpêkirin. Wê di encama wê de wê, sasanî wê bikeve pêvajoya berjêrcûyina xwe de. Wê êdî wê hin bi hin wê sasanî wê êdî wê navê wê kêm were hildan. ..

Pêvajoyên çand û hûnera mesopotamîya

Ku mirov ji kîjan aliyê ve wê hilde li dest wê, di aslê xwe de wê li mesopotamîya wê, felsefe wê dîrokek wê ya pirr zêde wê kevn wê hebê. Di serî de em gotina 'mesopotamîya' û ya 'felsefeyê' ku emê werênina cem hevdû wê fahmbikin. Gotina 'mesopotamiya' di kurdî de wê, bi rengê 'mezre-bota' ku wê li kurdistanê bo herêmên 'botanê' wê werê gotin bê. Di demên kevnara de jî wê, ji aliyê filofosên ber bahra reş ve wê, weke 'herêma nava herdû çeman' wê were pênasekirin. Di aslê xwe de wê, di kurdî de wê gotina 'mezra' 'bota' jî wê, di wê wateyê de bê. Di wê warê de wê, gotina mesopotamiya wê, di aslê xwe de wê, weke navê dîroka kevnara aê kurdistanê jî bê. Wê, di wê rengê û awayê de wê mirov dikarê wê, di serî de wê, fahmbikê û wê werênê li ser ziman. Dema ku mirov gotina mesopotamiya wê ji pêşîya û paşîya wê qût hanî li ser

ziman wê zêde newê fahmkirin. Wê, di wê warê de wê, di serî de wê, weke aliyekê giring wê mirov divê ku wê fahmbikê.

Di dîroka herêmê de wê, mesopotamiya wê, dema ku wê, bahsa wê were kirin bi gotinê wê wateyên ku ew li wê gotinê dihên kiirn wê, bi pênasîya gelek xalkan a di nava hevdû de ku ew bi pêşketinên xwe bi hevdû re dijîn û pêşdikevin wê werê hanîn li ser ziman. Di aslê xwe de wê, dema ku mirov dîroka herêmê jî wê, hilde li dest wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman mirov wê, weke aliyekê giring wê kifşdikê. Ji aliyekê din ve jî wê, mirov dikarê wê, werênê li ser ziman ku wê, li kurdistanê wê weke navê serdemek mazin û demdirêja a kevnera mesopotamiya wê, di navaroka wê de wê gelek pêşketinên ku mirov wê dikarê wê, werênê li ser ziman wê hebê.

Ku mirov bahsa mesopotamiya bikê û bahsa pêvajoyên wê yên çandê nekê wê bêgûman wê weke aliyekê wê yê giring wê kêmbimênê bê. Pêvajoyên pêşketina jîyane wê, bi rengê wê yên dem bi dem wê, temenê pêşketina çand û hûnera wê jî wê biafirênê. Çand û hûnera mesopotamiya ku mirov wê hilde li dest wê, di serî de wê, di çar pêvajoyan de wê dikarê wê hilde li dest. Pêvajoya pêşî wê bi çanda ubeyd û tel-xalef re wê, di pêvajoya pêşketina çanda hasûnna re wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman. Ev pêvajo wê, weke pêvajoyek dem didirêj û destpêka wê heta demên destpêkê ên neolotikê jî wê karibê were birin. Pêvajoya duyem wê pêvajoya pêşketina civak û jîyane ubeyd û tel-xalefê bê. Wê di wê pêvajoyê de wê civak wê bi jîyane xwe û pêvajo û rengên pêşketina xwe re wê xwe bide nîşandin. Di wê demê de wê pêşketinên temenî wê bi xwe re wê di awayekê civakî a ber-şariştaniyê de ku wê bijî wê, bi wê re mirov dikarê wê ji gelek aliyan ve wê werênê li ser ziman û wê fahmbikê bê. Wê amûr û pêşxistinên bi bûjenîyî ên wê demê wê, çerçoveya wê bi wê têngîna hûner û çanda wê re wê biafirênin. Pêvajoya sêyem jî wê bi avavêtina pêvajoyên şariştaniyê û pêşketinên şariştanî weke li Urukê, Erîdû û piştî li Ur û hwd mirov dikarê bi rengê jîyane wan, bermehî û tiştên wan ên jîyanî û hwd re wê werênê li ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê gelek xêzkirinên û ankû pêjnên ku ew hatina çêkirin wê di wê rengê de wê çerçoveyek fahmkirinê wê bi xwe re wê bidina me. Di wê çerçoveyê de wê bi dema berî xwe re wê ev dem wê gelek pêjnên ku wê weke dagerên esaasgirtî ku wê bibin wê werina dîtîn. Peykelên ku ew hatina çêkirin, çomlekên ku ew dihên çêkirin û hwd wê, weke bermehîyna hûnerî û çandî ên ji wan deman bin. Di gelek tefsîrên bi wêneyî ên li ser kevir û hwd de wê weke sûretê mirov û hwd wê bi

awayên cûr bi cûr wê werina çêkirin. Xêzkirina heywanên xwwezayê, û pêjnên weke key bi şêr re hevgirtiya wê, were dîtin. Wekî din wê weke wan wê gelek pêjnên din ku mirov dikaerê kifşbikê wê hebin. Pêvajoya çaram wê pêvajoyên şariştaniyê ên piştê wê di demên sumerî, gûtî, qasît, aqad, babil, hûrî, mîtannî asûr, med û hwd re mirov dikarê werênê ser ziman. Wê di wê çerçoveyê de wê ev pêjnên ku ew di wan deman dihên çêkirin bi çandî û hûnerî ku mirov kifşbikê wê, çerçoveyek fahmkirina wan deman jî wê bi xwe re wê bide nîşandin. Bineterên nivîskî ên weke *destana gilgamêş* jî wê, bineterna ku mirov dikarê di çerçoveyek wêjeyî a hemû deman de jî wê hilde li dest û wê werênê li ser ziman jî bê.

Pêvajoyên çand û hûnera mesopotamîya wê di wê çerçoveyê de wê, dema ku mirov bi teybetî li pêvajoyên erdkolaniya bi erkolojikî û bermehiyên ku ew hatina derxistin ji bin ardê weke hêkel, tabletên nivîskî, çomlekên tam û qat, hêkelên mirovan, sawalan û hwd wê weke wan ku wê gelek tiştên din wê werina derxistin wê çerçoveyek hûnerî û çandî jî wê bi rengê pêşketina wan a demê re wê bide nîşandin. Hemû tiştên ku ew dihên derxistin û kifşkirin wê ji aliyekê ve jî wê weke tiştên ku mirov dikarê wan hem ji aliyê pêvajoyên teknolojiya mesopotamîkî ve wê fahmbikê û hem jî ji aliyê çand û hûnerî ve bi motivî wê fahmbikê. Pêşxistinên weke bi hûnandina çêkirina mahfûr, marş û hwd û rengên ku ew li hevdû dihên levkirin bo derxistina li holê a awayekê *xweşik* jî wê di aslê xwe de wê weke têgîneka çandî û hûnerî a mesopotamîkî bê. Em ku wan pêjnên hûnerî bi darêjkî wan kifşbikin û wan hildina li dest wê di serî de wê, têgînekê wê bi xwe re wê bidina me.

Ji aliyê hûnerî ve wê, mirov diakrê wê werênê li ser ziman ku wê mesopotamîya wê di wê warê de wê xwediyê dewlemendiyek ku ew hê li bendî kifşkarina wê jî bê wê, bi wê re wê hebê. Di dewama wê de mirov diakerê wê weke aliyekê din jî wê werênê li ser ziman ku wê hûnera mesopotamiya minaq wê dema ku wê bahsa wê were kirin wê bawergeha Îştar a ku ew bi awayekê pirr zêde bi wêneyên sawalan weke şêr, ga, bizin, kahrik, rojê û hwd re hatî xamilandin û reng û awayên cûr bi cûr di wê de hatina bikarhanîn wê were berbîra mirov. Weke wê mirov dikarê bahsa gelek tişt û rewşên din bikê. Di wê çerçoveyê de wê, pêjnên mitolojikî ên dem bi dem wê çêkirina wan minaq ku wê weke pêjnên çandî a civake kurd çêkirina şahmaran wê, bi awayekê mirov dikarê minaq bide. Wê weke wê gelek minaq wê di nava hûnera mesopotamiya de wê li herêmê wê dem bi dem wê bi gelek awayan wê werina dîtin.

Ji aliyekê din ve jî wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê rewşa hûnera mesopotamiya ku mirov wê hilde li dest wê weke van aliyan wê gelek aliyên wê yên dem bi dem ku mirov kifşbikê wê hebin. Her demên şariştanî wê reng, dîmen û awayekê wê yê hûnerî ku wê demn xwe yên berê xwe jî xwe re kirî peyxa û temen wê bi wê re wê were dîtin. Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Hûnera mesopotamiya wê, di wê çerçoveyê de wê minaq ji demên sumerîyan wê, di wê çerçoveyê de ku wê, di roja me de wê werina kifşkirin wê gelek bineterên nivîskî, wêneyên ku ew bi wan rewşên xwe yên yazdanên xwe bi wan dihênina ser ziman û hwd wê xîzbikin wê werina dîtin. Ev hemû mirov dikarê weke pêjnna hûnerî jî wan kifşbikê û di jîyane xwe ya î ro û piştre de jî wan esasbigirê weke temenna fahmkirinê û pêşketinê.

Darêjkên pêjnî ên hûnera mesopotamiya bi reng û darêjkîya wê re ew hê zêde bi felsefeyek wê ya ku ew bi wê re xwe bîne ser ziman ne hatina kifşkirin. Em nûha empatiyekê bikin û gotina *felsefeya hûnera mesopotamiya* hizirbikin û di çerçoveya wê de werênina ser ziman wê, mirov çawa karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman? Di wê warê de wê awayekê sûrrealisma hûnera mesopotamiya wê, ji aliyekê ve wê bi rengê hizirkirina wan a mitolojikî û pêjnên wan ên afirandî û hwd re wê were dîtin. Lê ji aliyekê din ve jî wê, rewşên weke bi hêkelî, û gelek pêjnên din ên ku mirov bi wan re kifşdikê wê di awayekê realismek hûnerî de wê mirov dikarê bi çerçovebikê û wê fahmbikê. Hûnera mesopotamiya wê di wê çerçoveyê de bi têgînek felsefeyî wê kifşkirina wê û derxistina li holê pêjnên wê li holê û bi hişkirina wan bi hizrek felsefeyê û danîna ber nerîn û fahmkirina mirov wê temenekê pêşketina şariştanî ji demên wê yên piştre jî wê biafirênê. Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê weke aliyekê giring wê di serî de wê mirov divê wê weke aliyekê giring wê jî xwe re wê bikê mijar û li ser wê bihizirê û bi wê aliye ve wê felsefeyek hûnerî, çandî û hwd wê pêşbixê û wê werênê ser ziman. Ev wê weke aliyekê pêwîst ê pêşketina hûner û çanda mesopotamiya jî bê.

Di wê çerçoveyê de wê ne tenê wê bi tiştên bûjenî û hwd re wê mirov dikarê wê kifşbikê. Rewşên weke yên bi rûtûelî weke ku em bi bergên ji Înanna re ên weke meresîmên zawacê û hwd re jî mirov dikarê bi gelek awayên din re wan kifşbikê û werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de bi

nerînek hûnerî kifşfikirin û bi dîmenkirin wê weke aliyekê din ê şenberkirina fahmkirina mesopotamîkî jî wê bi xwe re wê biafirênê.

Minaq ku mirov wê têngîna hûnerê hinekî din bi têngîna hêkelçêkerîyê re wê hilde li dest mirov wê bi teybetî di demên sumeran de wê bi hêkelçêkerîyek pirr zêde pêşketî re wê karibê kifşbikê. Ji wê demê hêkelên ku ew hatina dîtin û kifşfikirin wê di wê warê de wê mirov li xwe hayîrmayî û hayran wê bidina hiştin.

Ji herêmên başûr û bakûrê kurdistanê ê roja me di wê warê de kifşfikirinên bi erkolojikî ku ew hatina kirin û bermehiyên ku ew di ardkolanan de hatina derxistin wê seremoniyek bi harmonî a rengereng wê dênê berçavên mirov. Di wê çerçoveyê de wê, bi wê rengê wê têgihiştinek pêşketî a bi hêkelçêkerîyê re wê sumerî wê werina dîtin.

Wekî din ji aliyê çêkirina bi naqşkirinê a wêneyan û hwd ve jî wê mirov dikarê weke aliyekê din ê ku mirov kifşdikê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de bi çêkerîya hêkalî ku wê ji qabra'Pû-abî' hatina derxistin weke serê ga bi naqş, ji warka vazo, hêkelên ga û hwd ku ew hatina kifşfikirin wê tenê hinek minaq bin. Ji dema Urukê bangorên gilover ê li ser nivîsandî û wêna bi naqşkirinê hatina çêkirin ku ew hatina kifşfikirin wê bi serê xwe wê weke şahaşerna mazin ên dîrokî bin ên hûnera mesopotamiya jî bin.

Di wê warê de wê naqşfikirin wê bo danîşandina bihêzbûnê, qûdretê û hwd wê were bikarhanîn. Di wê şêwayê de wê, xêzkirinên weke ku em di demên gûtî, qasî, asûr, hûrî, mîtannî û medan de dibînin wê, weke key bi baskên eylo û ankû bi serê key û laşê şêr û hwd ku wê hêkel wê werina çêkirin wê werina dîtin. Ev wê weke pêjnna mesopotamîyî û yên çanda wê ya hizirkirinê û baweriyê jî bin. Wê di dewama wê de wê weke van aliyan wê gelek aliyên din ên ku mirov dikarê wan kifşbikê û werênê ser ziman wê hebin.

Ji aliyekê din ve jî wê, hûnera mesopotamîya wê, dîmen û wêneyekê giştî wê bi xwe re wê bi çerçoveya pêşketina civaketiyên xwe re wê dem bi dem wê bide me. Di wê çerçoveyê de wê, di serî de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê çerçoveya fahmkirina wan pêjnên ku mirov dibîne, wateyên ku ew li wan xêzan hatina kirin û hwd wê bi serê xwe wê çerçoveyek fahmkirinê a dîrokî wê bi aqilê wan re wê raxê li berçav.

Di dema xêzkirina pêjnên sawalan de dayina li wan nerîn û rûdêna mirov jî wê weke aliyekê din ê hûnera mesopotamîya wê were dîtin.

Wekî din wê bi wê re wê, têgînên ku wê werina salixkirin wê hewlbêdayin ku ew bi wê were fahmkirin.

Di wê çerçoveyê de mirov dikarê bahsa kifşkirin û pêşxistina nivîsê, avakirina bi awadanîyek (mîmarîyek) pêşketî bajaran, çekirina qasr û bawergehan û xamilandina wan bi naqşan, û hwd wê weke aliyana ku mirov dikarê werênê ser ziman. Ku em î ro krokîya bajarên wan kifşdikin û bi wê li wan dinerin em hizirkirinek pêşketî a bi wan re bi wê kifşdikin. Bi mîmarî gelek kifşkirinên ku ew ji demên mesopotamiya ên cûr bi cûr ku ew hatina kifşkirin wê di wê çerçoveyê de wê çerçoveyek fahmkirinê a giştî wê bidina me. Di demên destpêka çanda ubeydê de wê xaniyên ji hariyê bidest çekirina wan gilover û bi kubbe wê weke dagerek wê pêşketina wan a ji wê demê jî wê xwe bide nîşandin bê. Wekî din amûrên ku ew çêdikin wê di wê warê çêkerîya wan a teknikî û awadanî (mîmarî) de wê têgînek xort wê bide me.

Sumerîyan wê dema ku wê nivîsê wê kifşbikin wê pêşbixin wê bi naqşkirin û xêzkirina bi wêneyî wê ew wê bikin. Gelek tîpên wan wê di wê rengê de wê wêneyên sawal û heywanan bin. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê ev wê weke aliyekê din wê bi naqş wê wan bi demê re wê çawa wê di mejiyê wan de wê jêhatî bikê wê bi wê re jî wê wan bide nîşandin. Nivîsandina wan wê ji vê aliyê ve jî wê, dema ku mirov bi nerînekê li wê dinerê mirov wê bi wan re wê kifşdikê.

Îro em dikarin wê bêjin ku wê li sumerê wê gelek bajar û di wan de wê gelek bawergeh, mal û xaniyên bi hawş ku ew hatina çekirin wê hebin. Ev hemû wê bi awayna pêjnî ên hûnerî ên cûda wê werina çekirin. Wekî din wê, rewşên weke çekirin û ankû xêzkirina tiştên weke şîniyên xwezayê wê were dîtin.

Sumerîyan wê bawergehên xwe wê, di wan de wê hûnerek pirr zêde pêşketî wê temenê wê bi wan re wê biavêjin. Ku mirov li bawergeha Îştar dinerê bêgûman wê ev têgihiştin wê bi awayekê xweza wê bi me re wê çêbibê. Bawergeha Îştar wê di wê de wê gelek pêjnên ku ew bi wêneyî li hêtên wê hatina xêzkirin wê weke wêneyên sawal û heywanan wê werina dîtin. Di wê çerçoveyê de wê ev wê weke aliyekê wan ê teybet bê. Bi xêzkirinên bi naqş wê xwe bi hizrên xwe re wê werênina ser ziman.

Çanda mesopotamiya û pêvajoyên wê yên pêşketinê di dewama pêşketinên wê yên civakî de ..

Ku mirov bahsa çanda mesopotamiya bikê wê di serî de wê pêvajoyên wê yên pêşketinê ên bi jîyane wê re wê bi pêvajoyên wê re wê mirov

dikarê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê mirov dikarê wê kifşbikê û wê werênê ser ziman ku wê pêvajoyên civakî ku em bi jîyane wê re wê werênê ser ziman wê, di serî de wê, bi destpêka çanda hasûnna, û piştîre çanda ubeyd û tel-xalef re wê bi hevdû re di çerçoveyekê de wê fahmbikê.

Çanda hasûnna wê weke pêvajoyên çandî ên bi çandiniyê û pêvajoyên wê yên jîyanî ên bi wê re ku wê pêşkevin wê ji xwe re wê bikê temen. Çanda çandiniyê wê bi demê re wê li herêmê wê bi gelek awayan wê pêşkeve. Pêşxistina *tayarayên çandiniyê* li rex malan û hwd wê weke çandaka wê bê. Di wê çerçoveyê de wê mirov di jîyane xwe de ku wê fêrî çandiniyê wê bê wê bi wê re wê êdî wê jîyane xwe ji wê bi wê re wê di ahengekê de wê bide pêşxistin.

Di serî de wê pêvajoyên çanda ubeyd ku mirov wê bi pêşketinên wên bi jîyane civakî re wê hin bi hin dikarê wê fahmbikê wê bi rengê pêşketinên wê û awayên wê yên jîyanî û hwd re wê di wê çerçoveyê de wê mirov dikarê wê fahmbikê. Mirov wê çawa û bi çi bijî wê hinekî ji wê di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê din ên mijarê û fahmkirina wê were dîtin.

Çanda ubeyd wê pêşketina wê bi pêvajoyên wê yên pêşketinê re ku wê bibê wê bi demê re wê bi têrbûna wê, pêşketina wê aliyên wê yên teknikî, rêxistinî û hwd re wê, rengê xwe wê bide nîşandin. Dii pêvajoyên wê yên pêşî ên demên navîn û dawî ên neolotikê de wê, pêşketina gundîtîyê û rengên têkiliyên jîyanî ên bi wê re ên nava mirovan û nava mirovan û xwezayê û hwd re wê weke aliyê din ên ku mirov dikarê wê fahmbikê. Bi çanda hasûnna re wê were dîtin ku wê mirov wê fêrî ji genim derxistina tiştên din ên cûr bibê. Wekî din wê di demên ubeydê de wê mirov wê were dîtin ku wê fêrî girtina şîr ji sawalan û hin bi hin ji wê çêkirina mast, panir û hwd bi tîrşkirinê re ku ew ji wê çêdikê wê bibê. Di dewama wê de wê pêşketinên bi wê rengê wê zêdetirî bi rengên çêkirina xwarinê û awayên wê yên cûr bi cûr re wê, were dîtin. Minaq xwarinên kurdan ên weke meyrê wê di wê warê de wê hinek mejuya wan ya kevn wê hebê. Ev wê di nava kurdan de wê bi hazaran salan wê dîroka wan wê hebê. Di wê çerçoveyê de ê weke xwarinek ji kelendina genim û biserdekirina mast re ku ew dihê çêkirin bê.

Çanda ubeyd wê pêvajoyek çanda mesopotamiya a destpêkê a temenî û giring wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Wê navenda wê başûrê mesopotamîya ji ber rêza çîyayên zagrosan heta herêmen ber ava urmiyê û hwd wê di qadaka berfireh de wê pêşketina wê werê dîtin. Wekî din wê bi wê re wê, piştîre wê sînorê wê yê pêşketinê wê heta ber bahra hurmuz û

asya dûr jî wê xwe bigihênê. Di wê demê de wê li bakûrê mesopotamiya çanda tel-xalef ku ew heyra wê, bi têkiliya wan a bi hevdû re wê, hin bi hin wê çerçoveya giştî a mesopotamiya bi pêşketina wê ya çandî re wê biide pêşxistin. Di nava wê çandê û pêvajoyên wê yên bi jîyane civakê û peresendina wê re ku wê bibin wê xwe bidina dîyakirin. Di wê çerçoveyê de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê her dem wê heta ku ew di xwe de wê bi têrzanîna xwe nebê wê nikaribê derbasbûnê ji xwe li demek pêştir bide çêkirin. Wê di wê çerçoveyê de wê pêvajoyên çanda ubeydê ên weke pêşketina endazyarî û pêşasazîyê, pêşketina pergale civakî a aborîyê û hwd wê, di wê çerçoveyê de wê temenna bi tevger ên gûharîner wê bin. Wê di dewama wê de wê ev wê weke aliyna giring ê di xate wê pêşketina wê de ku mirov wan fahmbikê jî bin.

Ji aliyekê din ve jî wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman ku wê çanda mesopotamiya wê bi gihiştina hevdû ya başûr û bakûr û afirandina çerçoveya çandî a giştîya mesopotamiya wê piştî wê temenê bandûrê li herêmên dûr ên dervî xwe weke li anatoliya û piştî li deverên weke li dora misra kevn û hwd jî wê bide nîşandin. Di wê çerçoveyê de wê mesopotamiya wê pêvajoya wê gihiştina hevdû û bi giştîbûyîna wê di çerçoveyek çandî de wê, êdî wê temenê pêşketina şariştaniyê jî wê di dewama xwe de wê bide çêkirin.

Pêvajoyên şariştaniyê ên mesopotamiya wê di encama wê afirîna çerçoveya giştî a çandî a mesopotamîkî de wê xwe bide nîşandin. Di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê giring wê di serî de wê mirov dikarê wê werênê li ser ziman.

Pêvajoyên giştî ên çanda mesopotamiya bi çanda ubeyd-telxalef re ku wê biafirê wê, di wê çerçoveyê de wan bermehiyên ji wan deman ku ew bi ardolanên erkolojikî de dihên kifşkirin de wê bide nîşandin ku wê bi pergalek aborî a xwezayê de wê bijî, wê berhevkerinê wê pêşbixê, pêşasazî wê pêşkeve, rêxistinîya civakî a xwezayî bi rêgezên weke hevdû ên xwezayî wê pêşkeve û hwd re wê were dîtin. Di dewama wê de wê weke van aliyan wê gelek aliyên ku mirov wan dikarê werênê ser ziman wê aliyên çandî ên demên piştî ên pêvajoyên şariştaniyê bin. Pêvajoyên şariştaniyê wê ji aliyekê ve jî wê weke têrbûnek çandî a piştî gihiştina hevdû a çanda ubeyd û tel-xalefê ku bi hevdû re çerçoveyek giştî a mesopotamîkî afirandin wê, weke encama wê bin. Wê li ser wê têrzanîne re wê pêşkevin.

Di wê çerçoveyê de wê, ev pêvajoyên çandin wan ku mirov fahmbikê wê di serî de wê, bi wê aliye ve girêdayî wê weke aliyekê giring wê xwe

bi wê re wê bidina nîşandin. Têgîna pêvajoyên pêşketina çandî bi peresendinî wê di wê çerçoveyê de wê di temenê wê de wê xwe bide nîşandin. Lê ev wê bi awayekê weke qawiztinên çandî re wê xwe bide nîşandin. Her pêvajoyên çandî wê weke ku em di demên berî-şariştaniyê û piştî-şariştaniyê de ku mirov kifşdikê wê bi pêvajoyên pêşketinê û dem bi dem bi qawiztinên bi astûpîvan ku wê bi xwe re wê bidina çekirin re wê werina dîtin. Di wê çerçoveyê de wê weke aliyekê giring wê mirov dikarê wê werênê ser ziman.

Ji demên pêşketina gunditiyê û piştîre bûhûrîna li pêşketina bajaritîyê û hwd wê di wê çerçoveyê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê pêvajoyên şariştanî ên çandî wê di wê rengê de wê di demên şariştaniyê de wê zêdetirî wê bi nîtelik wê xwe bidina nîşandin. Wê di demên kin de wê pêşketinên mazintir wê bi xwe re wê bidina çekirin. Sedema wê jî wê, bi pêşketina bi nivîsê û weke temenê fahmkirinê û mayindakirina wê û bûhûrandina ji demê li demê a têngînên bi aqil û zanînê û hwd re bê. Ev jî wê weke aliyekê din ê giring ê ku mirov bi wê re wê di serî de wê fahmbikê wê werênê ser ziman bê.

Pêvajoyên şariştaniyê ên çandî li mesopotamiya wê di wê çerçoveyê de wê afrînerîyên şenber ên li berçav re wê xwe bide nîşandin. Di wê çerçoveyê de wê çand wê hin bi hin wê weke rewşek hiş wê pêşkevê wê temenekê nerînî jî wê bi xwe re wê biafirênê. Di wê çerçoveyê de wê bi demê re wê bi wê re wê were dîtin. Her wusa çand û nerîn wê bi hiş zanîna wê re wê pêşkeve. Piştî ku çand bi hişbû û çerçoveya xwe ya zanînê bi hişmendî da çekirin û hanî li holê û bi wê ghişt aqilê xwe wê êdî ew wê bi wê re wê biafirê. Bi gotinkirina rewşan wê temenekê fahmkirinê ê giştî bi çerçoveyî wê biafirênê. Gotin wê hertimî wê ji gelek piçkên ku ew bi wan dihê berhevdû û diafirê wê were li holê. Di gotinê de wê yekîtîyek ne bi wateyî û ne jî bi gotinî wê hebê. Wê hemû wê rewşna hevgirtî bê. Wê, gotin wê bi wê re wê, hem şenber bê û hem jî wê razber bê. Wê di wê rengê de wê, çerçoveyek têngînî a bi aqil re wê bi mirov re wê biafirênê. Ev jî wê çand wê di meji de bi hiş ghiştina wê asta afirandinê wê bi xwe re wê bide nîşandin.

Di pêvajoyên çanda mesopotamîkî de pêşveçûnên bi çekirina hêkel, naqşên bi wêneyî weke li ser kevîr, paç û hwd wê weke aliyna ku mirov dikarê bi wê re wê werênê ser ziman. Ev şewayên afîner ên hûnerî wê, di aslê xwe de wê ji aliyekê ve jî wê weke bi gotinkirina têngînên xwe jî bê. Wê, di serî de wê bi wê rengê jî wê mirov dikaerê wê werênê ser ziman. Bi awayekê weke xwe bi hûnerê bi watekirin û hanîna ser ziman jî bê. Ev

jî wê di çerçoveya giştî de wê pêşketinek jîyanî, civakî, rêxistinî û hwd a bi çandî jî bê. Hemû rewşên ku mirov wê di jîyane xwe de wê pêşdixê wê weke aliyna ku mirov di wê çerçoveyê de wê, werênê ser ziman bê. Kirin, tevger û gavavêtinên me ku ew bi dengî bin û ankû bêdengî bin ew kirinên wan ku ew bûn û pê de wê weke rewşa şenber ên bi gotinkirina bi wê re jî bê. Her kirin û tevger wê, wateyek wê ya bi wê rengê jî wê hebê. Ev di reşwên me yên jîyanî de jî wê wusa bê.

.

Hin çavkanî

*Wilhelm, Gernot (2008). "Hurrian". Woodard, Roger D. (Ed.). The Ancient Languages of Asia Minor. Cambridge: Cambridge University Press

*Kramer, Samuel Noah (1963). The Sumerians: Their History, Culture, and Character. The Univ. of Chicago Press

*H.W.F. Saggs - Professor Emeritus of Semitic Languages at University College, Cardiff (2000). Babylonians. University of California Press

* Matthews, Roger (2003), The archaeology of Mesopotamia. Theories and approaches, Approaching the past, Milton Square: Routledge

*Wilkinson, Tony J. (2000), "Regional approaches to Mesopotamian archaeology: the contribution of archaeological surveys", Journal of Archaeological Research

*Lambert, W.G. (2016). Ancient Mesopotamian Religion and Mythology: Selected Essays. The Cosmology of Sumer & Babylon. Mohr Siebeck.

*Mesopotamia". Ancient History Encyclopedia. Retrieved 21 July 2017.

*Bottéro, Jean (15 June 1995). Mesopotamia: Writing, Reasoning, and the Gods. Translated by Bahrani, Zainab; Van de Mieroop, Marc. University of Chicago Press

*Korn, Wolfgang; 2004. Mesopotamien – Wiege der Zivilisation. 6000 Jahre Hochkulturen an Euphrat und Tigris

*Matthews, Roger; 2005. The early prehistory of Mesopotamia – 500,000 to 4,500 BC

*Carter, Robert A. and Philip, Graham. 2010. 'Deconstructing the Ubaid' in Carter, Robert A. and Philip, Graham (eds.) Beyond the Ubaid: Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago

*Susan Pollock; Reinhard Bernbeck (2009). Archaeologies of the Middle East: Critical Perspectives.

*Thorpe, I. J. (2003). The Origins of Agriculture in Europe.

*Robert J. Speakman; Hector Neff (2005). Laser Ablation ICP-MS in Archaeological Research.

.

**Cîzîra bota, kurdistan, Abdusamet Yîgît, ji 2017/2020
ji 2017 heta 2020an nivîsandina wê xabatê hatîya kirin.**